

Fides et ratio

Encycliek gericht aan de bisschoppen van de r.-k. kerk
over de verhouding tussen geloof en rede

Vereerde broeders in het bisschopsambt, groet en apostolische zegen!

Geloof en rede zijn als de twee vleugels waarmee de menselijke geest opstijgt tot de beschouwing van de waarheid. Het verlangen om de waarheid, en uiteindelijk God zelf, te kennen is door God in het mensenhart neergelegd opdat de mens, door Hem te kennen en lief te hebben, omtrent zichzelf tot de volle waarheid zou kunnen komen (vgl. Ex 33,18; Ps 27, 8-9; 63, 2-3; Joh 14,8; 1 Joh 3,2).

INLEIDING

'Ken uzelf'

1. Zowel in het Oosten als in het Westen valt in de loop der eeuwen een ontwikkeling te bespeuren waardoor de mensheid geleidelijk tot de waarheid is gekomen en ermee geconfronteerd is. Het is een proces dat – hoe kon het anders – zich heeft voltrokken op het terrein van het bewustzijn dat de menselijke persoon van zichzelf heeft: naarmate de mens de werkelijkheid en de wereld beter leert kennen, gaat hij steeds beter zijn eigen unieke karakter beseffen en steeds dringender wordt voor hem tegelijk de vraag naar de zin der dingen en naar die van zijn eigen bestaan. Hetgeen voorwerp is van ons kennen wordt daardoor deel van ons leven. In de architraaf van de tempel van Delphi was de raadgeving gebeiteld: *'ken uzelf'*, als getuigenis van een grondwaarheid die als basisnorm moet gelden

voor iedere mens die zich, juist doordat hij 'zichzelf kent', van de rest van de schepping als 'mens' wil onderscheiden.

Een enkele blik op de oude geschiedenis laat trouwens duidelijk zien dat in verschillende delen van de wereld, ieder met een eigen cultuur, op hetzelfde moment de fundamentele vragen opkomen die kenmerkend zijn voor de gang van het mensenleven: *Wie ben ik? Waar kom ik vandaan en waarheen ben ik op weg? Waarom bestaat het kwaad? Wat komt er na dit leven?* Het zijn vragen die we tegenkomen in de heilige geschriften van Israël, maar ook in de Veda en Avesta, in de geschriften van Confucius en Lao Tse, in de prediking van de Tirthankara's en van Boeddha; men kan ze vinden in het dichtwerk van Homerus en in de treurspelen van Euripides en Sophocles, evenzeer als in de wijsgerige verhandelingen van Plato en Aristoteles. De gemeenschappelijke bron van deze vragen is het zoeken naar zingeving dat van oudsher het

mensenhart intens bezig houdt, want van het antwoord op deze vragen hangt af op welke wijze de mensen aan hun leven richting dienen te geven.

2. De kerk houdt zich niet afzijdig van deze zoektocht, en ze mag dat ook niet. Sinds zij in het Paasgeheim de gave heeft ontvangen van de uiteindelijke waarheid over het leven van de mens, is zij over de wegen der wereld uitgetrokken om te verkondigen dat Jezus Christus “de weg, de waarheid en het leven” is (Joh 14,6). Onder de verschillende diensten die zij de mensheid bieden moet, is er één waarvoor zij heel bijzonder verantwoordelijk is: de diaconie van de waarheid.¹ De gemeenschap van de gelovigen krijgt door deze zending enerzijds deel aan het gezamenlijk streven van de mensheid naar de waarheid², en anderzijds de plicht te zorgen voor het verkondigen van de verworven zekerheden, wel beseffend dat iedere bereikte waarheid nooit meer is dan een stap op de weg naar de volle waarheid die in de uiteindelijke openbaring van God aan het licht zal treden. “Nu kijken wij nog in een spiegel, we zien raadselachtige dingen, maar straks zien we van aangezicht tot aangezicht. Nu ken ik nog slechts ten dele, maar dan zal ik ten volle kennen zoals ik zelf gekend ben.” (1Kor 13,12).

3. De mens beschikt over allerlei middelen om diepere kennis te verwerven van de waarheid, zodat zijn leven steeds menselijker wordt. Daartoe behoort de *filosofie*, die rechtstreeks bijdraagt tot het stellen van de vraag naar de betekenis van het leven en tot het schetsen van het antwoord hierop; ze blijkt dus een van de edelste taken te zijn van de mensheid. Het aan het Grieks ontleende woord ‘filosofie’ betekent ‘liefde voor de wijsheid’. En inderdaad valt het ontstaan en de ontwikkeling van de filosofie samen

met het moment waarop de mens begonnen is vragen te stellen naar het waarom en het doel van de dingen. Op verschillende wijzen en in verschillende vormen bewijst ze dat het verlangen naar waarheid tot de menselijke natuur zelf behoort. Het is eigen aan zijn verstand te vragen naar het waarom van de dingen, ook al mag het waar zijn dat uit de reeks van gegeven antwoorden een zienswijze naar voren komt die aantoont dat de verschillende culturen waarin de mens leeft, elkaar aanvullen.

De krachtige invloed die de filosofie heeft gehad op de vorming en ontwikkeling van de culturen in het Westen mag ons niet de invloed doen vergeten die ze ook heeft uitgeoefend op de verschillende wijzen waarop in het Oosten het leven wordt verstaan. Ieder volk bezit immers een eigen en oorspronkelijke wijsheid, en deze zal zich, als authentieke culturele rijkdom, in typisch filosofische vormen willen uitdrukken en verder ontwikkelen. Hoezeer dit opgaat, blijkt uit het feit dat een tot in onze tijd aanwezige fundamentele vorm van filosofische kennis aantoonbaar is in de postulaten die bij de regeling van het maatschappelijk leven aan de verschillende nationale en internationale wetgevingen ten grondslag liggen.

4. Toch dient te worden opgemerkt dat onder een enkel woord verschillende betekenissen schuil gaan. Een voorafgaande verduidelijking is dus noodzakelijk. Gedreven door het verlangen de uiteindelijke waarheid over het bestaan te ontdekken, tracht de mens de universele vormen van kennis te verwerven waardoor hij zich beter kan begrijpen en ontplooien. Deze fundamentele kenniselementen vinden hun bron in de *blijde verrassing* die hem bevangt bij het beschouwen van de schepping: vol bewondering ontdekt de mens dat hij deel uitmaakt van de wereld en in relatie staat

1. In mijn eerste Encycliek *Redemptor hominis* (4 maart 1979) schreef ik reeds: “Wij zijn deelachtig geworden aan deze profetische taak van Christus en krachtens diezelfde taak zijn we samen met Hem dienstbaar aan de goddelijke waarheid in de kerk. De verantwoordelijkheid voor deze waarheid eist dat we haar ook liefhebben en zo nauwkeurig mogelijk trachten te begrijpen, om haar voor onszelf en de anderen beter toegankelijk te maken in haar volle heilskracht, haar schittering, in haar diepte en eenvoud tegelijk” (nr. 19).

2. Vgl. Tweede Vaticaans Concilie, pastorale Constitutie over de kerk in de wereld van deze tijd, *Gaudium et spes*, 16.

met anderen die zijn zoals hijzelf en wier lot hij deelt. Hier begint de weg die hem zal leiden tot de ontdekking van steeds weer nieuwe kennisperspectieven. Zou deze blijde verrassing ontbreken, dan zou de mens vervallen tot een dodelijke routine en steeds minder in staat zijn om een werkelijk persoonlijk leven te leiden.

Door het beoefenen van de filosofie komt het voor het mensenverstand kenmerkend vermogen tot bespiegeling tot een strikte vorm van denken, en tot het opbouwen van een systematisch kennisgeheel, doordat hetgeen gesteld wordt, logische samenhang vertoont en de inhoud ervan een organisch karakter heeft. Dankzij dit proces zijn er in van elkaar verschillende culturele situaties en tijden resultaten behaald waaruit echte denksystemen zijn voortgekomen. In de loop van de geschiedenis bracht dit vaak de bekoring met zich mee, een enkele gedachtestroom te beschouwen als vertegenwoordigde ze het wijsgerig denken in zijn totaliteit. Het is echter duidelijk dat in die gevallen sprake is van een zekere 'filosofische hoogmoed' die de eigen onvolmaakte zienswijze wil maken tot de algemeen geldende. In werkelijkheid echter moet ieder filosofisch *stelsel* weliswaar onverkort en zonder enig vorm van instrumentalisatie in zijn waarde worden gelaten, maar het dient tegelijk te erkennen dat het filosofisch *denken* voorop moet staan, waaruit het immers voortspuit en dat het loyaal moet dienen.

Hoewel in de loop der jaren veel veranderd is en de kennis is toegenomen, kan men in de geschiedenis van het denken een constante kern van filosofische begrippen onderkennen. Men denke bijvoorbeeld aan het contradictiebeginsel, aan dat van finaliteit of causaliteit, of ook aan de opvatting over de persoon als vrij en intelligent wezen, in staat tot het kennen van God, van de waarheid, van het goede; men denke ook

aan bepaalde fundamentele zedelijke normen die algemeen gedeeld blijken te worden. Deze en andere punten bewijzen dat, onafhankelijk van de verschillende denkrichtingen, er een geheel van begrippen bestaat dat men kan beschouwen als een soort geestelijk erfgoed van de mensheid. Het is alsof we te maken hebben met een *impliciete filosofie*, die maakt dat eenieder deze beginselen, al is het misschien globaal en zonder verder nadenken, als eigen bezit ervaart. Juist omdat deze ideeën tot op zekere hoogte door iedereen gedeeld worden, zouden ze het referentiekader moeten vormen voor de verschillende filosofische scholen.

Als de rede de algemeen geldende basisprincipes van het 'zijn' weet te formuleren, en daaruit op juiste wijze conclusies weet af te leiden die logisch en ethisch samenhangen, kan men spreken van een rechte rede of, zoals deze in de oudheid werd aangeduid, van *orthòs logos*, *recta ratio*.

5. Van haar kant kan de kerk alleen maar waardering hebben voor het streven van de rede om doelstellingen te bereiken die de waardigheid van het persoonlijk leven vergroten. Ze ziet immers de filosofie als een middel om de grondwaarheden omtrent het menselijk leven te leren kennen. Tegelijk beschouwt zij de filosofie als een onmisbare hulp voor het dieper verstaan van het geloof en voor het doorgeven van de waarheid van het evangelie aan hen die haar nog niet kennen.

In navolging daarom van soortgelijke initiatieven van mijn voorgangers wil ook ik mijn gedachten wijden aan deze speciale activiteit van het verstand. Ik voel mij daartoe gedrongen doordat vooral tegenwoordig het zoeken naar de uiteindelijke waarheid vaak verduisterd blijkt te zijn. Ongetwijfeld heeft de moderne filosofie als grote verdienste dat ze de mens in haar aandacht centraal

heeft gesteld. Van daaruit heeft de met vragen overladen menselijke rede steeds grotere en diepgaander kennis willen verwerven. Zo zijn complexe gedachtesystemen tot stand gekomen die op de verschillende kengebieden tot resultaten hebben geleid en hebben bijgedragen tot de cultuur en de geschiedenis. Antropologie, logica, natuurwetenschappen, geschiedenis, taalwetenschap ..., heel de wereld van het kennen kwam daarbij op een of andere wijze aan bod. De positieve resultaten die bereikt zijn mogen echter niet verhullen dat dezelfde rede, in haar eenzijdig onderzoek naar de mens als subject, vergeten schijnt te hebben dat deze mens zich ook steeds dient te wenden tot een hem overstijgende waarheid. Wanneer hij zich daardoor niet laat leiden, is het individu aan willekeur overgeleverd en, in de onjuiste overtuiging dat alles door de techniek beheerst moet worden, zal zijn persoon-zijn uiteindelijk beoordeeld worden volgens pragmatische criteria die in wezen berusten op ervaringsgegevens. Dit heeft tot gevolg gehad dat de rede niet langer naar beste vermogen doet blijken dat ze op de waarheid is gericht, maar dat zij onder de last van zoveel kennis zich in plaats daarvan op zichzelf heeft teruggebogen, en steeds minder in staat is naar omhoog te zien om tot de waarheid van het 'zijn' te durven komen. De moderne filosofie heeft het vragen naar het 'zijn' verwaarloosd en haar zoeken geheel geconcentreerd op het leren kennen van de mens. In plaats van te steunen op het vermogen van de mens om de waarheid te kennen, legt de moderne filosofie liever de nadruk op zijn beperkingen en afhankelijkheden.

Dit heeft geleid tot verschillende vormen van agnosticisme en relativisme, waardoor het filosofisch onderzoek verwaald is geraakt in het drijfzand van een wijd verspreid scepticisme. Vervolgens hebben in de jongste tijd verschillende stelsels aan

invloed gewonnen die zelfs de als vaststaand beschouwde waarheden trachten te ontcrachten. Het gewettigd pluralisme van standpunten heeft het moeten afleggen tegen een ongedifferentieerd pluralisme dat gebaseerd is op de stelling dat alle standpunten evenveel waard zijn: dit is een van de meest verspreide symptomen van de achterdocht jegens de waarheid die men in de huidige wereld kan bespeuren. Sommige uit het Oosten afkomstige opvattingen over het leven ontkomen evenmin aan dit voorbehoud; ze ontzeggen aan de waarheid haar exclusief karakter, en gaan er daarbij van uit dat de waarheid op gelijke wijze aan het licht treedt in verschillende, ja zelfs met elkaar botsende stelsels. Alles wordt zo niet meer dan een persoonlijke mening. Men heeft de indruk te maken te hebben met een golfbeweging: het filosofisch denken is enerzijds een weg opgegaan die haar steeds dichter brengt bij het menselijk bestaan en de verschillende vormen daarvan, maar anderzijds bestaat daarbij de tendens existentiële, hermeneutische of linguïstische beschouwingen te ontwikkelen waarin wordt voorbijgegaan aan de grondvraag betreffende de waarheid van het persoonlijk leven, van het 'zijn' en van God. Vandaar dat we bij de moderne mens, en niet slechts bij enkele filosofen, vrij algemeen een houding van achterdocht zien ontstaan jegens de grote menselijke kenvermogens. Uit valse bescheidenheid neemt men genoeg met gedeeltelijke en voorlopige waarheden, zonder nog te trachten radicale vragen te stellen over de betekenis en uiteindelijke grondslag van het persoonlijk en maatschappelijk mensenleven. Samenvattend, men verwacht niet langer van de filosofie doorslaggevende antwoorden te krijgen op deze vragen.

6. Krachtens het gezag dat de kerk ontleent aan het feit dat haar de openbaring van

Jezus Christus is toevertrouwd, wil zij opnieuw bevestigen dat het noodzakelijk is zich op de waarheid te bezinnen. Vandaar dat ik besloten heb mij tot u te richten, vereerde broeders in het bisschopsambt met wie ik de opdracht tot het getuigen van de waarheid (2Kor 4,2) deel, alsmede tot de theologen en filosofen die de plicht hebben de verschillende aspecten van de waarheid te bestuderen, en ook tot de zoekende mensen. Ik wil hen deelgenoot maken van enige beschouwingen over de weg die leidt tot de ware wijsheid, opdat al wie de wijsheid ter harte gaat, de juiste paden die daarheen voeren, kan bewandelen, en daarin voor zijn inspanningen beloning en geestelijke vreugde kan vinden.

Ik voel mij hiertoe vooral geroepen door het besef van hetgeen het Tweede Vaticaans Concilie onder woorden brengt, waar gezegd wordt dat de bisschoppen “getuigen zijn van de goddelijke en katholieke waarheid”.³ Aan ons, bisschoppen, is dus de taak toevertrouwd van de waarheid te getuigen; we mogen ons niet aan die taak onttrekken, willen we niet in het ons toevertrouwde ambt tekortschieten. Door opnieuw de waarheid van het geloof te bevestigen kunnen we de mens van onze tijd weer echt vertrouwen geven in zijn kenvermogen, en de filosofie uitdagen tot het hervinden en verder ontwikkelen van haar volle waardigheid.

Er is nog een andere reden die mij ertoe brengt, deze beschouwingen te schrijven. In de encycliek *Veritatis splendor* heb ik aandacht gevraagd voor “enkele fundamentele waarheden van de katholieke leer die in de huidige context verdraaid of ontkend dreigen te worden”.⁴ In de voorliggende encycliek wil ik met deze gedachtegang verder gaan en daarbij de aandacht vestigen op het thema zelf van de *waarheid* en op haar *fundament* met betrekking tot het *geloof*. Het valt immers niet te ontkennen dat in deze

tijd van snelle en complexe veranderingen met name de jonge generaties, aan wie de toekomst is en van wie ze afhangt, het gevoel dreigen te krijgen dat het hun aan echt houvast ontbreekt. Men voelt de dringende behoefte aan een vaste grondslag waarop een persoonlijk en maatschappelijk leven gebouwd kan worden, vooral wanneer men het verbrokkeld karakter moet constateren van stellingen die, in de illusie dat men de ware betekenis van het bestaan kan achterhalen, het vergankelijke op de troon heffen. Zo komt het dat veel mensen hun leven bijna tot aan de rand van de afgrond voortslepen zonder te weten waarheen ze op weg zijn. Dat hangt ook samen met het feit dat degenen die geroepen waren om de vrucht van hun bespiegelingen in culturele vormen uit te drukken, soms hun blikken van de waarheid hebben afgewend, en liever uit waren op onmiddellijk resultaat dan op het geduldig zoeken naar hetgeen het leven waard maakt geleefd te worden. Op de filosofie rust de zware verantwoordelijkheid het denken en de cultuur vorm te geven door te blijven opwekken tot het zoeken naar waarheid, en ze moet met kracht ernaar streven haar oorspronkelijke roeping te herwinnen. Daarom heb ik het niet alleen als een behoefte maar ook als een plicht gevoeld over dit onderwerp te spreken, opdat de mensheid op de drempel van het derde millennium van de christelijke tijdrekening, duidelijker de grote mogelijkheden zou beseffen die haar geschonken zijn, en met nieuwe moed zich zou wijden aan de verwezenlijking van het heilsplan waarvan haar geschiedenis deel uitmaakt.

3. Tweede Vaticaans Concilie, dogmatische Constitutie over de kerk, *Lumen gentium*, 25.

4. Johannes Paulus II, Encycliek *Veritatis splendor* (6 augustus 1993), 4.

HOOFDSTUK I

De openbaring van Gods wijsheid

Jezus openbaart de Vader

7. De kerk gaat in al haar beschouwingen uit van het besef dat haar een boodschap is toevertrouwd waarvan de oorsprong in God zelf is gelegen (vgl. 2Kor 4,1-2). De kennis die zij de mens voorhoudt, dankt ze niet aan eigen bespiegelingen, hoe verheven die ook mogen zijn, maar aan het feit dat ze het Woord van God in geloof heeft aanvaard (vgl. 1Tes 2,13). Aan de oorsprong van ons leven als gelovigen staat een in haar soort unieke ontmoeting waarin een eeuwenlang verborgen maar thans geopenbaard geheim bekend gemaakt wordt (vgl. 1Kor 2,7; Rom 16, 25-26): “Het heeft God in zijn wijsheid en inzicht behaagd zichzelf te openbaren en het geheim van zijn wil bekend te maken (vgl. Ef 1,9), waardoor de mensen door Christus, het vleesgeworden Woord, in de heilige Geest toegang hebben tot de Vader en deelgenoot worden gemaakt van de goddelijke natuur.”⁵ Het is een totaal onverschuldigd initiatief dat van God naar de mensheid uitgaat om haar te redden. Als bron van liefde wil God zich doen kennen; en de kennis die de mens van God heeft, brengt alles wat de mens anderszins werkelijk kan weten over de zin van zijn bestaan, tot voltooiing.

8. Met bijna woordelijke overname van de in de constitutie van het Eerste Vaticaans Concilie *Dei Filius* vervatte leer, en rekening houdend met de door het Concilie van Trente geformuleerde beginselen, heeft de Con-

stitutie *Dei verbum* van het Tweede Vaticaans Concilie de eeuwenoude zoektocht naar *inzicht in het geloof* voortgezet, en in het licht van wat de bijbel en de gezamenlijke patristische traditie leert, nagedacht over de openbaring. Op het Eerste Vaticaans Concilie hadden de concilievaarders het bovennatuurlijk karakter van Gods openbaring benadrukt. De rationalistische kritiek van die tijd viel het geloof aan op grond van onjuiste en wijd verbreide stellingen, en beweerde dat er buiten de natuurlijke vermogens van het verstand om geen kennis mogelijk zou zijn. Dit dwong het Concilie om met kracht te verklaren dat, naast de aan het menselijk verstand eigen kennis die van nature de Schepper ontdekken kan, er een aan het geloof eigen kennen bestaat. In deze kennis komt een waarheid tot uitdrukking die gebaseerd is op het feit zelf dat God zich openbaart, een waarheid die zeer vaststaat, want God is geen bedrieger en wil dat ook niet zijn.⁶

9. Het Eerste Vaticaans Concilie leert dus dat de door het filosofisch denken achterhaalde waarheid en de waarheid van de openbaring niet samenvallen noch elkaar overbodig maken: “Er is een dubbele orde van kennen die naar beginsel en voorwerp van elkaar onderscheiden zijn. Naar beginsel, aangezien ons kennen in de ene (kenorde) geschiedt met de natuurlijke rede en in de andere met het goddelijk geloof. Naar voorwerp, omdat ons naast de waarheden die met de natuurlijke rede zijn te achterhalen, ook de geheimen te geloven worden voorgehouden die in God verborgen zijn en die we alleen kunnen kennen als ze van Godswegen geopenbaard worden.”⁷ Gebaseerd op Gods getuigenis en de bovennatuurlijke bijstand genietend van de genade, is het geloof werkelijk van een andere orde dan de filosofische kennis, die immers steunt op zintuiglijke waarneming en erva-

5. Tweede Vaticaans Concilie, dogmatische Constitutie over de goddelijke openbaring, *Dei verbum*, 2.

6. Vgl. Eerste Vaticaans Concilie, dogmatische Constitutie over het katholieke geloof *Dei Filius*, III: ds 3008.

7. *A.w.*, IV: ds 3015; ook geciteerd in *Gaudium et spes*, 59.

ren, en verdiept wordt in het licht van de rede alleen. Filosofie en wetenschappen bewegen zich op het gebied van de natuurlijke rede; het geloof daarentegen, verlicht en geleid door de Geest, erkent in de heilsoodschap de “vervuldheid van genade en waarheid” (vgl. Joh 1,14) die God in de geschiedenis en op definitieve wijze door zijn Zoon Jezus Christus heeft willen openbaren (vgl. 1Joh 5,9; Joh 5,31-32).

10. De concilievaders van het Tweede Vaticaans Concilie hebben hun ogen op de openbarende Jezus gericht en het heilbrennend karakter naar voren gebracht van Gods openbaring in de geschiedenis; ze hebben dit als volgt onder woorden gebracht: “Door deze openbaring spreekt dus de onzichtbare God (vgl. Kol 1,15; 1Tim 1,17) uit de overvloed van zijn liefde de mensen aan als zijn vrienden (vgl. Ex 33, 11; Joh 15,14-15) en gaat met hen om (vgl. Bar 3,38), om hen uit te nodigen tot gemeenschap met Hem en hen daarin op te nemen. Deze bedeling van de openbaring geschiedt door daden en woorden die innerlijk met elkaar verbonden zijn, zodat de werken die door God in de heilsgeschiedenis zijn verricht de leer en de werkelijkheden die door de woorden worden betekend, tonen en bevestigen, en de woorden van hun kant de werken verkondigen en het geheim dat daarin ligt vervat, in het licht stellen. Door deze openbaring verschijnt ons in Christus, die tegelijk de Middelaar en de volheid van de gehele openbaring is, de meest innerlijke waarheid, zowel over God als over het heil van de mens.”⁸

11. Gods openbaring geschiedt dus in de tijd en de geschiedenis. En zelfs de menswording van Jezus Christus heeft plaats “toen de volheid van de tijd gekomen was” (Gal 4,4). Tweeduizend jaar na dit gebeuren voel ik mij gedwongen opnieuw met kracht

te stellen dat “in het christendom de tijd een fundamentele betekenis heeft”.⁹ In de tijd immers treedt heel het werk van de schepping en van het heil aan het licht, en wordt het vooral duidelijk dat door de menswording van Gods Zoon ons leven reeds nu een vooruitlopen is op de volheid van de tijd die te wachten staat (vgl. Heb 1,2).

De door God aan de mens toevertrouwde waarheid is dus ingebed in tijd en geschiedenis. Het is zeker dat zij eens en voorgoed is uitgesproken in het mysterie van Jezus van Nazareth. De Constitutie *Dei verbum* zegt het duidelijk: “Na echter vele malen en op velerlei wijzen gesproken te hebben door de profeten, heeft God ‘nu, op het einde van de dagen, tot ons gesproken door de Zoon’ (Heb 1,1-2). Want Hij heeft zijn Zoon gezonden, namelijk het eeuwige Woord dat alle mensen verlicht, opdat Deze onder de mensen zou wonen en hun het meest innige van God zou doen kennen (vgl. Joh 1,1-18). Jezus Christus dus, het vlees geworden Woord, als ‘mens tot de mensen’ gezonden, ‘spreekt de woorden van God’ (Joh 3,34) en volbrengt het heilswerk dat de Vader Hem te doen heeft gegeven (vgl. Joh 5,36; 17,4). Hij dus, die zegt: wie mij ziet, ziet de Vader (vgl. Joh 14,9), vervult de openbaring, brengt haar tot voltooiing en bekrachtigt haar met goddelijk getuigenis door geheel zijn tegenwoordigheid en verschijning, door woorden en werken, door tekenen en wonderen, vooral echter door zijn dood en glorievolle opstanding uit de doden en tenslotte door de zending van de Geest der waarheid.”¹⁰

De geschiedenis vormt daarom voor het volk van God een weg die geheel moet worden doorlopen, zodat door het niet aflatend werken van de heilige Geest (Joh 16,13) de inhoud van de geopenbaarde waarheid ten volle tot uitdrukking kan komen. Dit leert ook de constitutie *Dei verbum*, waar gezegd wordt: “De kerk streeft in de loop der eeu-

8. *Dei verbum*, 2.

9. Johannes Paulus II, apostolische Brief *Tertio millennio adveniente* (10 november 1994), 10.

10. *Dei verbum*, 4.

wen onafgebroken naar de volheid van de goddelijke waarheid, totdat in haar de woorden van God in vervulling gaan.”¹¹

12. De geschiedenis wordt dus de plaats waar we kunnen zien wat God voor de mensheid doet. Hij komt tot ons in de dingen die ons het meest vertrouwd zijn en die we het gemakkelijkst kunnen nagaan omdat ze ons dagelijks leven betreffen, zonder hetwelk wij onszelf niet zouden kunnen begrijpen.

In de menswording van Gods Zoon zien we de definitieve synthese tot stand komen die de menselijke geest uit zichzelf nooit zou hebben kunnen bedenken: de Eeuwige treedt binnen in de tijd, het Al gaat verborgen in het deel, God neemt het gelaat aan van een mens. De in de openbaring van Christus zichtbaar geworden waarheid blijft dus niet langer beperkt tot een bepaalde plaats of cultuur, maar maakt zich kenbaar aan iedere man of vrouw die haar wil aanvaarden als een woord van doorslaggevende betekenis voor de zin van het bestaan. Welnu, in Christus hebben allen toegang tot de Vader, aangezien Christus door zijn dood en opstanding het goddelijk leven heeft geschonken dat de eerste Adam had afgewezen (vgl. Rom 5,12-15). Door deze openbaring wordt de mens de uiteindelijke waarheid aangeboden over zijn leven en over de bestemming van de geschiedenis: “In werkelijkheid licht het mysterie van de mens alleen op in het mysterie van het mens geworden Woord”, zegt de Constitutie *Gaudium et spes*.¹² Buiten dit perspectief blijft het mysterie van het persoonlijk bestaan een onoplosbaar raadsel. Waar anders dan in het licht dat uitgaat van het geheim van Christus’ lijden, dood en verrijzenis, zou de mens antwoord kunnen vinden op kwellende vragen, zoals die over het lijden, het lijden van onschuldigen, de dood?

Het verstand geconfronteerd met het mysterie

13. Men mag echter niet vergeten dat de openbaring getekend blijft met mysterie. Het is waar dat Jezus door heel zijn leven het gelaat van de Vader openbaarde, want Hij kwam om de diepten van God te doen kennen¹³; en toch blijft onze kennis van dit gelaat vanwege de beperkingen van ons verstand steeds onvolledig. Alleen het geloof verleent toegang tot het mysterie en maakt het verstaanbaar.

Het Concilie verklaart: “Aan de openbarende God moet de mens de gehoorzaamheid van het geloof betonen.”¹⁴ Met deze korte maar beladen zin wordt een grondwaarheid van het christendom uitgesproken. Allereerst wordt gezegd dat het geloof een in gehoorzaamheid gegeven antwoord aan God is. Dat betekent dat God erkend wordt in zijn godheid, transcendentie en hoogste vrijheid. Uit het gezag dat God ontleent aan het feit dat Hij alles absoluut te boven gaat, vloeit ook de geloofwaardigheid voort van wat Hij openbaart. Door het geloof geeft de mens zijn *instemming* aan dit goddelijk getuigenis. Dat betekent dat hij volledig en onverkort de waarheid van wat geopenbaard wordt, erkent omdat God zelf er borg voor staat. Deze waarheid die de mens geheel onverdiend geschonken wordt, staat in het kader van de communicatie onder personen. Ze zet het verstand aan, zich ervoor open te stellen en de diepe betekenis ervan te aanvaarden. Daarom heeft de kerk de daad waarmee de mens zich aan God toevertrouwt, steeds beschouwd als een beslissend keuzemoment waarbij de hele persoon betrokken is. In de hoogste mate van hun geestelijke natuur zijn verstand en wil actief om voor het subject het stellen van een daad mogelijk te maken waarin de persoonlijke vrijheid volledig beleefd wordt.¹⁵ In het geloof is dus de vrijheid niet

11. A.w., 8.

12. *Gaudium et spes*, 22.

13. Vgl. *Dei verbum*, 4.

14. A.w., 5.

15. Het Eerste Vaticaans Concilie waarnaar het hierboven gestelde verwijst, leert dat de gehoorzaamheid van het geloof de instemming eist van verstand en wil. “Aangezien de mens totaal afhankelijk is van God als zijn Schepper en Heer, en omdat de geschapen rede geheel onderworpen is aan de ongeschapen Waarheid, zijn wij gehouden om door het geloof aan de zich openbarende God de volledige onderwerping aan te bieden van ons verstand en onze wil”: *Dei Filius* III: DS 3008.

alleen aanwezig, maar ook vereist. En juist dankzij het geloof kan iedere mens zijn vrijheid op de best mogelijke wijze tot uitdrukking brengen. Met andere woorden, men beleeft zijn vrijheid niet door keuzes te doen die tegen God ingaan. Immers, hoe zou men kunnen menen dat, door te weigeren zich open te stellen voor datgene waardoor men volledig zichzelf kan worden, men zijn vrijheid authentiek zou gebruiken? Geen belangrijker daad kan een mens in zijn leven stellen dan de geloofsdaad; want hier komt de vrijheid tot de zekerheid van de waarheid en besluit ze in die waarheid te leven.

De in de openbaring aanwezige tekenen komen de rede in haar streven naar het verstaan van het mysterie te hulp. Ze dienen om het zoeken naar de waarheid te verdiepen en om de geest in staat te stellen op autonome wijze door te dringen tot de kern van het mysterie. Deze tekenen versterken enerzijds de rede omdat deze erdoor in staat wordt gesteld door middel van haar eigen methoden, waaraan ze terecht gehecht is, door te dringen in het mysterie; anderzijds vragen die tekenen van de rede niet bij hun teken-zijn te blijven staan, maar de diepere betekenis in te zien die ze in zich dragen. In die tekenen is dus reeds een verborgen waarheid aanwezig waarnaar de geest verwezen wordt, en waaraan hij niet mag voorbijgaan, wil hij het hem geboden teken niet vernietigen.

Men wordt hier in zekere zin verwezen naar het *sacramentele* karakter van de openbaring, met name naar het teken van de eucharistie waarin door de ondeelbare eenheid tussen de werkelijkheid en hetgeen deze betekent, de diepte van het mysterie bevat kan worden. In de eucharistie is Christus werkelijk levend aanwezig, werkzaam door zijn Geest; maar zoals Thomas zo juist formuleerde: “Ver de natuur overstijgend, is het geloof bevestiging van wat

je zien noch bevatten kan; onder de dubbele gedaante, zelf teken van iets anders, gaat de verheven werkelijkheid schuil.”¹⁶ De filosoof Pascal zegt het hem na: “Zoals Jezus onder de mensen onbekend is gebleven, zo onderscheidt zijn waarheid zich uiterlijk niet van de algemene opvattingen. Zo de eucharistie met betrekking tot gewoon brood.”¹⁷

Samengevat: de geloofskennis doet het mysterie niet teniet, maar maakt het alleen maar duidelijker en laat zien hoe noodzakelijk het is voor het leven van de mens: Christus de Heer “maakt juist door de openbaring van het mysterie van de Vader en diens liefde de mens voor zichzelf duidelijk en geeft hem inzicht in zijn zeer hoge roeping”¹⁸, welke is te delen in het mysterie van het goddelijk leven der Drie-eenheid.¹⁹

14. De leer van de beide Concilies van het Vaticaan biedt ook een werkelijk nieuw perspectief voor de filosofische kennis. De openbaring introduceert in de geschiedenis een richtpunt waaraan de mens niet voorbij mag gaan, wil hij het mysterie van zijn bestaan begrijpen; maar van de andere kant verwijst deze kennis voortdurend naar het mysterie van God dat het verstand niet vermag te doorgronden maar alleen in geloof kan ontvangen en aanvaarden. Binnen deze twee polen beschikt de rede over een eigen terrein waarop ze kan zoeken en verstaan, zonder door iets anders dan door haar eendigheid tegenover het oneindige mysterie van God beperkt te worden.

De openbaring introduceert dus in onze geschiedenis een universele en laatste waarheid die het verstand van de mens ertoe prikkelt nooit stil te blijven staan; ze zet hem zelfs aan voortdurend het terrein van zijn kennis te verbreden zolang hij niet het gevoel heeft dat hij alles wat in zijn vermogen lag, heeft gedaan, en niets achterwege heeft gelaten. Als referentiepunt voor filosofie en theologie hebben wij bij dit naden-

16. *Sequentia* van Sacramentsdag.

17. *Pensées*, 789 (éd. L. Brunschvicg).

18. *Gaudium et spes*, 22.

19. Vgl. *Dei verbum*, 2.

ken de hulp van een van de vruchtbaarste en belangrijkste geesten uit de geschiedenis van de mensheid, Anselmus, aartsbisschop van Canterbury. In zijn *Proslogion* schrijft hij: “Terwijl ik vaak en ijverig mijn gedachten over dit punt liet gaan, had ik soms het gevoel dat ik datgene wat ik zocht al binnen handbereik had, en dat het op andere ogenblikken aan mijn denken ontsnapte; tenslotte verloor ik de hoop het te vinden, en wilde ik het zoeken naar iets wat schijnbaar niet te vinden was, opgeven. Maar terwijl ik die gedachte volkomen van mij wilde afzetten uit vrees dat ze, door mijn geest tevergeefs bezig te houden, mij zou afleiden van andere en nuttiger bezigheden, begon ze zich, ondanks mijn afwijzing en verzet, steeds nadrukkelijker aan mij op te dringen ... Maar wee mij, een van de povere kinderen van Eva, zo ver van God verwijderd; waaraan ben ik begonnen, wat heb ik tot een goed einde gebracht? Waarheen streefde ik, en hoever heb ik het gebracht? Waarnaar verlangde ik en snak ik nog steeds? ... O Heer, Gij zijt niet alleen het grootste dat men zich denken kan (*non solum es quo maius cogitari nequit*), maar U bent ook groter dan alles wat men zich indenken kan (*quiddam maius quam cogitari possit*) Ware dit niet het geval, dan kan men iets bedenken dat groter zou zijn dan Gij, maar dat is onmogelijk.”²⁰

15. Dankzij de waarheid van de christelijke openbaring die wij in Jezus van Nazareth vinden, kan ieder mens het ‘mysterie’ van zijn leven bevatten. Met eerbiediging van zijn autonomie en vrijheid brengt zij als hoogste waarheid de mens ertoe zich open te stellen voor hetgeen hem overstijgt. Hier bereikt de relatie tussen vrijheid en waarheid haar hoogtepunt, en begrijpt men het woord van de Heer: “Dan zult u de waarheid leren kennen, en de waarheid zal u vrij maken” (Joh 8,32).

Voor de mens is de christelijke openbaring de ster waarop hij zich kan richten als hij zijn weg zoekt temidden van de benauwenissen van de binnenwereldse wijze van denken en de uitzichtloosheid van een technocratische logica; ze is de hoogste door God aan de mens geboden mogelijkheid om geheel en al terug te keren tot het oorspronkelijke, bij de schepping begonnen liefdesplan. Als een mens, op zoek naar kennis van de waarheid, nog in staat is om zijn blik boven zichzelf en zijn voornemens uit te heffen, wordt hem de mogelijkheid geboden de ware verhouding met zijn leven terug te vinden door de weg van de waarheid te volgen. De woorden uit Deuteronomium zijn hier van toepassing: “De geboden die ik u vandaag geef, zijn niet te zwaar voor u en zij liggen niet buiten uw bereik. Ze zijn niet in de hemel en u hoeft niet te zeggen: ‘Wie zal naar de hemel gaan om ze voor ons te halen en ze ons te laten horen, zodat we ze kunnen volbrengen?’ Ze zijn niet overzee en u hoeft niet te zeggen: ‘Wie zal de zee over varen om ze voor ons te halen en ze ons te laten horen, zodat we ze kunnen volbrengen?’ Neen, het woord is dichtbij u, in uw mond en in uw hart. U kunt het dus volbrengen” (Dt 30,11-14). Deze tekst klinkt door in de overbekende gedachte van de heilige filosoof en theoloog Augustinus: “Ga niet naar buiten, keer in jezelf. Binnen in de mens woont de waarheid” (*Noli foras ire, in te ipsum redi. In interiore homine habitat veritas*).²¹

In het licht van deze overwegingen dringt zich een eerste conclusie op: de waarheid die de openbaring ons doet kennen is niet de rijpe vrucht of het hoogtepunt van een door de rede uitgewerkte gedachte. Ze blijkt integendeel om niet geschonken, leidt tot nadenken en vraagt aanvaard te worden als uiting van liefde. Deze geopenbaarde waarheid is binnen onze geschiedenis een vooruitgrijpen op de uiteindelijke en

20. *Proslogion*, voorwoord en 1;15: PL 158, 223-224; 226; 235.

21. *De vera religio-*ne, XXXIX, 72: ccl 32, 234.

definitieve aanschouwing van God die bestemd is voor hen die in Hem geloven en die Hem met oprecht hart zoeken. Het uiteindelijke doel van het menselijk bestaan is dus onderwerp van studie zowel voor de filosofie als de theologie. Hoewel met verschillende methodes en inhoud verkennen beide wetenschappen “wat de weg is naar het leven” (Ps 16,11) die, naar het geloof ons leert, voert tot de volle en blijvende vreugde van het aanschouwen van de Drie-ene God.

HOOFDSTUK II

Credo ut intellegam

“De Wijsheid weet en begrijpt alles” (W 9,11)

16. Welke diepe samenhang er bestaat tussen de kennis door het geloof en de kennis door de rede wordt reeds in de heilige Schrift op verrassend heldere wijze verwoord, met name in de *boeken der Wijsheid*. Bij onbevungen lezing van deze bijbelse teksten valt op dat ze niet alleen het geloof van Israël bevatten, maar ook de schat van nu verdwenen culturen en beschavingen. Het is alsof Egypte en Mesopotamië met een bepaalde bedoeling weer hun stem laten horen en in deze bladzijden, die bijzonder rijk zijn aan diepe inzichten, weer bepaalde gemeenschappelijke trekken van de culturen uit het oude Oosten tot leven wekken.

Het is geen toeval dat de gewijde schrijver de wijze mens beschrijft als iemand die de waarheid liefheeft en zoekt: “Gelukkig de man die zich op de wijsheid toelegt en die eropuit is inzicht te krijgen; die de wegen

van de wijsheid in zijn hart overdenkt en haar geheimen probeert te ontdekken, die op weg gaat en haar als een speurder nazit, en op de loer ligt waar zij heengaat; die door haar ramen gluurt en aan haar deuren staat te luisteren, die dichtbij haar woning kampeert en zijn tentpin in haar muren slaat; die zijn tent vlak naast haar opzet en zijn intrek neemt op een plek waar het goed is. Hij plaatst zijn kinderen onder haar beschutting en hij woont onder haar takken. Door haar wordt hij tegen de hitte beschermt en onder haar pracht vindt hij rust” (Sir 14,20-27).

Zoals we zien is voor de geïnspireerde schrijver het verlangen naar kennis kenmerkend voor iedere mens. Dankzij het verstand kunnen allen, gelovigen en nietgelovigen, uit het ‘diepe water’ van de kennis putten (vgl. Spr 20,5). Het is waar dat het oude Israël niet zoals de Griekse filosoof of de Egyptische wijze op abstracte manier tot de kennis van de wereld en haar verschijnselen kwam. Nog minder benaderde een goede Israëliet de kennis met behulp van de criteria van onze tijd, die er meer toe geneigd is verschillende soorten van kennis te onderscheiden. Niettemin heeft de wereld van de bijbel haar eigen originele bijdrage geleverd aan de theorie van de kennis.

Waarin bestaat die bijdrage? Kenmerkend voor de tekst van de bijbel is de overtuiging dat er een diepe en onlosmakelijke eenheid bestaat tussen de kennis van de rede en die van het geloof. De wereld en hetgeen zich daarin afspeelt, de geschiedenis en het wel en wee van de volkeren worden met de middelen van het verstand beschouwd, geanalyseerd en beoordeeld, maar ook het geloof speelt hierbij een rol. Het geloof grijpt niet in om afbreuk te doen aan de autonomie van de rede of haar werkteerrein te beperken, maar alleen om de mens te doen begrijpen dat de God van Israël in die gebeurtenissen zichtbaar wordt en han-

delend optreedt. Daarom is het niet mogelijk de wereld en wat er in de geschiedenis gebeurt wezenlijk te verstaan als men niet tegelijk het geloof in de daarin werkzame God belijdt. Door het geloof wordt het inwendig oog gescherpt, en kan de geest in de reeks der gebeurtenissen de werkzame aanwezigheid ontdekken van de Voorzienigheid. Heel veelzeggend is op dit punt wat in het boek der Spreuken staat: “Het hart van een mens overdenkt zijn weg, maar de Heer richt zijn schreden” (Spr 16, 9). Met andere woorden, de mens kan in het licht van de rede te weten komen wat zijn weg is, maar hij kan deze weg snel en ongehinderd tot het einde toe aflopen als zijn zoeken oprecht gebeurt in het perspectief van het geloof. Geloof en rede kunnen dus niet van elkaar worden gescheiden zonder dat het voor de mens onmogelijk wordt zichzelf, de wereld en God echt te kennen.

17. Tussen geloof en rede kan er dus geen concurrentie bestaan: ieder is deel van de ander, ieder beweegt zich op eigen terrein. Het is weer het boek der Spreuken dat in die richting wijst: “Het is de glorie van God, dingen verborgen te houden: de glorie van de koningen is het, dingen te doorgronden” (Spr 25, 2). In hun respectievelijke wereld staan God en mens in een unieke relatie. Bij God berust de oorsprong van al wat bestaat, in Hem wordt de volheid van het mysterie gevonden, en daarin bestaat zijn heerlijkheid; de mens heeft de plicht om met zijn verstand naar de waarheid te zoeken, en daarin bestaat zijn adel. Aan dit mozaïek wordt door de psalmist een andere steen toegevoegd als hij bidt: “Te groots voor mij, God, uw gedachten, te machtig daarvan de som, zomin als woestijnzand te tellen. Was ik radeloos – nòg was ik bij U” (Ps 139,17-18). Het verlangen naar kennis is zo groot en heeft zulk een dynamiek dat het mensenhart, ook al ervaart het zijn onoverkome-

lijke beperktheden, naar de daarachter liggende eindeloze rijkdom snakt, omdat hij aanvoelt dat daarin het bevredigend antwoord te vinden is op alle nog niet opgeloste vragen.

18. We kunnen dus zeggen dat met zijn denken Israël voor de rede de weg heeft geopend naar het mysterie. Met Gods openbaring heeft Israël alles kunnen doorgronden wat het tevergeefs met het verstand wilde bereiken. Vanuit deze diepere vorm van kennis heeft het uitverkoren volk begrepen dat het verstand zich aan enige fundamentele regels dient te houden om zijn aard volledig tot haar recht te doen komen. De eerste regel is dat men moet beseffen dat het kennen van de mens een weg is die geen rust kent. De tweede regel komt voort uit het besef dat men zich niet op deze weg mag begeven met de hoogmoed van iemand die alles beschouwt als een door hem zelf behaald resultaat. De derde regel is gebaseerd op de ‘vreze des Heren’, van Wie de rede de soevereine transcendentie moet erkennen alsmede zijn zorgende liefde bij het besturen van de wereld.

Als de mens van deze regels afwijkt loopt hij gevaar te mislukken en wordt hij uiteindelijk tot een ‘dwaas’. Voor de bijbel betekent deze dwaasheid een bedreiging van het leven; de dwaas verbeeldt zich immers veel te weten, maar in feite heeft hij geen oog voor de wezenlijke dingen. Dat verhindert hem zijn geest te ordenen (vgl. Spr 1, 7) of de juiste houding aan te nemen tegenover zichzelf en zijn omgeving. En wanneer hij tenslotte beweert dat ‘God niet bestaat’ (vgl. Ps 14,1) toont hij duidelijk hoe gebrekkig zijn kennis is en hoe ver ze verwijderd is van de volle waarheid omtrent de dingen, hun oorsprong en hun bedoeling.

19. Belangrijke teksten uit het boek der

Wijsheid belichten dit onderwerp nog op andere wijze. De gewijde schrijver spreekt daarin over God die zich ook door de natuur kenbaar maakt. In de oudheid viel het bestuderen van de natuurwetenschappen grotendeels samen met filosofisch weten. Na gezegd te hebben dat de mens door middel van zijn verstand in staat is “de bouw te kennen van het heelal en de kracht van de elementen ... de kringloop van de jaren en de stand van de sterren, de geartheid van de dieren en de instincten van de wilde beesten” (W 7,17.19-20), in één woord, dat hij in staat is te filosoferen, gaat de gewijde tekst nog een belangrijke stap verder. De gedachte van de Griekse filosofie hernemend, waarnaar in deze samenhang verwezen schijnt te worden, stelt de schrijver dat men door na te denken over de natuur kan komen tot de Schepper: “Uit de grootheid en de schoonheid van de schepselen ziet men door vergelijking hun schepper” (W 13,5). Het ‘prachtige boek van de natuur’ wordt dus gezien als een eerste stadium van de goddelijke openbaring; wanneer de mens dit boek met de middelen van zijn verstand leest, kan hij komen tot de kennis van de Schepper. Als een mens niet door middel van zijn verstand erin slaagt God als schepper van al wat bestaat te erkennen, komt dat niet zozeer omdat het hem zou ontbreken aan daartoe geëigende middelen, maar ligt dat veeleer aan de hinderpalen die door zijn vrije wil en zondigheid worden opgeworpen.

20. Zo gezien wordt de rede in haar waarde gelaten maar niet overschat. Alles waartoe ze komt mag dan wel waar zijn, toch krijgt dat alles pas zijn ware betekenis als het geplaatst wordt in het wijder perspectief van het geloof. “De voetstappen van een man komen van de Heer: hoe kan de mens zijn eigen weg begrijpen?” (Spr 20,24). Volgens het Oude Testament wordt de rede door

het geloof bevrijd, omdat dit de rede in staat stelt op juiste wijze haar kenobject te bereiken en het te situeren in die hoogste orde waaraan alles zijn zin ontleent. Kortom, de mens bereikt de waarheid door middel van zijn rede omdat hij in het licht van het geloof de diepe zin van alles en met name van zijn eigen bestaan ontdekt. Zeer terecht ziet de gewijde schrijver dan ook het begin van de ware kennis gelegen in de vreeze des Heren: “De vrees voor de Heer is het begin van de kennis” (Spr 1,7; vgl. Sir 1,14).

“Doe wijsheid op, doe inzicht op” (Spr 4,5)

21. Voor het Oude Testament berust kennis niet alleen op een aandachtig beschouwen van mens, wereld en geschiedenis. Kennis veronderstelt een noodzakelijk verband met het geloof en met de inhoud van de openbaring. Dit zijn de uitdagingen waarmee het uitverkoren volk geconfronteerd werd en waarop het is ingegaan. Bij het nadenken over zijn situatie heeft de bijbelse mens ontdekt dat hij zichzelf niet anders kon verstaan dan als iemand die ‘in relatie staat’: met zichzelf, met het volk, met de wereld en met God. Dit openstaan voor het mysterie, dat hij te danken had aan de openbaring, is uiteindelijk voor hem de bron geworden voor een ware kennis waardoor voor zijn verstand eindeloze gebieden open kwamen te liggen, en waar voor hem een inzicht mogelijk werd waarop hij tot dan toe niet had durven hopen.

Voor de gewijde schrijver ging de inspanning van het vorsen gepaard met het pijnlijk besef te stoten op de grenzen van het verstand. Men ziet dat bijvoorbeeld in de woorden waarmee het boek der Spreuken spreekt over de vermoeidheid die men voelt als men de geheimvolle bedoelingen van God probeert te begrijpen (vgl. Spr 30,1-6).

En toch, alle moeizame inspanningen ten spijt geeft de gelovige zich niet gewonnen. De kracht om zijn weg naar de waarheid te vervolgen dankt hij aan de zekerheid dat God hem heeft geschapen als ‘verkenner’ (vgl. Pr 1,13) die tot taak heeft om, hoezeer ook door voortdurende twijfel geplaagd, niets ononderzocht te laten. Steunend op God blijft hij steeds en overal gericht op wat schoon, goed en waar is.

22. In het eerste hoofdstuk van de brief aan de Romeinen helpt Paulus ons beter te zien hoe diepzinnig de beschouwingen zijn in de boeken der Wijsheid. In alledaagse taal zet de apostel een filosofische redenering op waarin hij een diepe waarheid uitspreekt: door het geschapene heen kunnen de ‘ogen van de geest’ tot het kennen van God komen. God geeft immers aan het verstand door middel van de schepselen het besef van zijn ‘macht’ en ‘godheid’ (vgl. Rom 1,20). Aan het verstand van de mens wordt dus een vermogen toegekend dat bijna boven zijn natuurlijke begrenzingsen uit schijnt te stijgen. Dit vermogen is niet alleen niet beperkt tot de zintuiglijke kennis, aangezien het op kritische wijze daarover reflecteren kan, maar het kan ook al redenerend vanuit de zintuiglijke gegevens komen tot de oorzaak die aan de oorsprong van alle zintuiglijk waarneembare werkelijkheid staat. Met filosofische termen zou men kunnen zeggen dat in deze belangrijke tekst van Paulus het metafysisch vermogen van de mens wordt uitgesproken.

Volgens de apostel was het volgens het oorspronkelijk scheppingsplan de bedoeling dat het verstand de zintuiglijke werkelijkheid gemakkelijk zou kunnen overstijgen om zo tot de oorsprong van alles, de Schepper, te komen. Tengevolge van de ongehoorzaamheid waarmee de mens zichzelf volledig en absoluut onafhankelijk heeft willen maken van Hem door wie hij was

geschapen, is de mogelijkheid verdwenen om gemakkelijk tot God de Schepper te komen.

Het boek der Schepping beschrijft deze toestand van de mens op zeer aanschouwelijke wijze, als het verhaalt dat God de mens plaatste in de tuin van Eden, in het midden waarvan de “boom stond van de kennis van goed en kwaad” (Gn 2,17). Het symbool is duidelijk: uit zichzelf was de mens niet in staat te onderscheiden en te bepalen wat goed en wat kwaad was, maar moest daarvoor zich houden aan een hoger beginsel. Verblindings door hoogmoed bracht onze oerouders in de waan dat ze soeverein en autonoom waren, en het konden stellen buiten de kennis die van God komt. Zij sleepten iedere man en iedere vrouw in deze eerste ongehoorzaamheid mee, en brachten het verstand wonden toe waardoor van toen af de weg naar de volle waarheid bemoeilijkt zou worden. Van toen af was het vermogen van de mens om de waarheid te kennen, verduisterd door afkeer van Hem die bron en oorsprong is van de waarheid. Opnieuw is het de apostel die toont hoezeer de gedachten van de mensen vanwege de zonde ‘waardeloos’, en hun redeneringen vervormd en verkeerd gericht zouden worden (vgl. Rom 1,21-22). De ogen van de geest waren niet langer in staat om helder te zien; steeds meer werd het verstand tot gevangene van zichzelf. Christus’ komst was de heilsgebeurtenis die de rede van haar zwakheid heeft verlost en bevrijd heeft van de ketenen waarmee ze zichzelf geboeid had.

23. Daarom moet er in de relatie van de christen met de filosofie een radicaal onderscheid gemaakt worden. In het Nieuwe Testament en met name in Paulus’ brieven komt duidelijk de tegenstelling naar voren tussen de ‘wijsheid van deze wereld’ en de wijsheid van God die in Jezus Christus

zichtbaar is geworden. De diepte van de geopenbaarde wijsheid doorbreekt de cirkel van onze gewone denkpatronen, die deze wijsheid in het geheel niet in volle omvang onder woorden kunnen brengen.

Het begin van de eerste brief aan de Korinthiërs stelt dit dilemma op radicale wijze. De gekruisigde Zoon van God is de historische gebeurtenis waartegen alle pogingen van de geest stuklopen, wanneer deze alleen aan de hand van menselijke argumenten een aannemelijke rechtvaardiging wil opbouwen voor de zin van het bestaan. Het ware, alle filosofie tartende kernpunt is de dood op het kruis van Jezus Christus. Iedere poging om het heilsplan van de Vader tot puur menselijke logica te herleiden is tot mislukken gedoemd. “De wijze, de schriftgeleerde, de redetwister van deze wereld, waar zijn zij? Heeft God de wijsheid van de wereld niet tot dwaasheid gemaakt?” (1Kor 1,20), zo vraagt de apostel zich nadrukkelijk af. Voor hetgeen God tot stand wil brengen is de wijsheid van de wijze niet langer toereikend; er wordt gevraagd over te gaan tot het aanvaarden van iets geheel nieuws: “Wat voor de wereld dwaas is, heeft God uitgekozen om de wijzen te beschamen; ... wat in de wereld van geringe afkomst is en onbeduidend heeft God uitgekozen; wat niets betekent koos Hij uit om teniet te doen wat wel iets betekent” (1Kor 1,27-28). De menselijke wijsheid weigert in haar eigen zwakheid de voorwaarde te zien voor haar kracht, maar Paulus aarzelt niet te zeggen: “Als ik zwak ben, dan ben ik sterk” (2Kor 12,10). De mens kan niet begrijpen hoe de dood bron kan zijn van leven en liefde, maar om het mysterie van zijn heilsplan te openbaren heeft God juist datgene uitgekozen wat het verstand als ‘dwaasheid’ en ‘ergernis’ beschouwt. De taal sprekend van de filosofen uit zijn tijd bereikt Paulus het hoogtepunt van zijn leer en van de paradox die hij uitspreekt: God

heeft in de wereld uitverkoren wat niets is om teniet te doen wat iets is (vgl. 1Kor 1,28). Om onder woorden te brengen waarin de om niet geschonken liefde bestaat die in het kruis van Christus geopenbaard wordt, deinst de apostel er niet voor terug gebruik te maken van de meest radicale taal waarvan de filosofen bij hun denken over God zich bedienden. De rede kan het mysterie van liefde dat het kruis vertegenwoordigt niet doorgronden, terwijl het kruis aan de rede het uiteindelijk antwoord kan geven waarnaar ze op zoek is. Niet de wijsheid van woorden maar het Woord der Wijsheid biedt Paulus als criterium voor de waarheid en tegelijk voor het heil.

De wijsheid van het kruis gaat dus alle culturele beperkingen die men eraan wil opleggen te boven, en dwingt ons om ons open te stellen voor de universaliteit van de waarheid die ze bevat. Wat een uitdaging is dit voor onze rede, en hoeveel profijt heeft ze ervan als ze het aanvaardt! Uit zichzelf is de filosofie in staat te erkennen dat de mens voortdurend boven zichzelf uit naar de waarheid streeft; met behulp van het geloof kan ze de ‘dwaasheid’ van het kruis aanvaarden als waarachtige kritiek op allen die menen de waarheid in pacht te hebben, terwijl ze haar juist verstikken in de strikken van hun systeem. De verhouding tussen geloof en filosofie kan stuklopen op de klip van de prediking van de gekruisigde en verrezen Christus, maar over die klip heen kan ze zich storten in de grenzeloze oceaan van de waarheid. Hier wordt niet alleen de grens zichtbaar tussen rede en geloof maar ook de ruimte waarin beide elkaar kunnen ontmoeten.

HOOFDSTUK III

Intellego ut credam

Vorderen bij het zoeken naar de waarheid

24. Lucas verhaalt in de Handelingen van de apostelen dat Paulus op een van zijn missiereizen aankwam te Athene. De stad der filosofen stond vol beelden van verschillende afgoden. Er was daarbij een altaar dat zijn aandacht trof. Onmiddellijk greep hij de gelegenheid aan, en gebruikte dit als uitgangspunt voor de verkondiging van het kerygma: "Atheners", sprak hij, "aan alles zie ik dat u buitengewoon godsdienstig bent. Toen ik rondliep en uw heiligdommen bezichtigde, trof ik ook een altaar aan met het opschrift: 'Aan een onbekende god'. Welnu, wat u zonder het te kennen vereert, dat kom ik u verkondigen" (Hnd 17,22-23). Hiervan uitgaand spreekt Paulus over God als schepper, als degene die alles overstijgt en aan alles leven schenkt. En hij gaat dan aldus verder: "Uit één mens heeft Hij heel het mensenvolk gemaakt om overal op aarde te wonen. Hij heeft bepaalde tijden vastgesteld en hun woongebieden afgegrensd, met de bedoeling dat ze God zouden zoeken en Hem wellicht tastenderwijs zouden vinden; Hij is immers niet ver van ieder van ons" (Hnd 17,26-27).

De apostel brengt een waarheid naar voren die de kerk steeds heeft gekoesterd: diep in het hart van de mens is het verlangen en de heimwee naar God uitgezaaid. Daaraan herinnert nadrukkelijk de liturgie van Goede Vrijdag, wanneer ze in het gebed voor hen die niet geloven, ons laat bidden: "Eeuwige en almachtige God, Gij hebt de mensen geschapen opdat zij U van ganser

harte zouden zoeken en hun hart rust zou hebben als ze U vinden."²² Er is dus een weg die de mens, als hij het wil, gaan kan, een weg die uitgaat van het vermogen van de rede uit te stijgen boven hetgeen van voorbijgaande aard is om hetgeen geen grenzen kent tegemoet te snellen.

Op verschillende wijzen en in allerlei tijden heeft de mens getoond dat hij aan dit intieme verlangen vorm geven kan. Door literatuur, muziek, schilder- en beeldhouwkunst, architectuur en alle andere voortbrengselen van zijn scheppende geest geeft hij gestalte aan zijn verlangend zoeken. Met name de filosofie heeft zich hierbij aangesloten, en heeft met de haar eigen middelen en wetenschappelijke methoden dit universeel verlangen van de mens verwoord.

25. "Alle mensen verlangen naar kennis"²³, en voorwerp van dit verlangen is de waarheid. Zelfs in het leven van iedere dag blijkt dat het iedereen interesseert om niet alleen van horen zeggen te achterhalen hoe de dingen werkelijk zijn. In de schepping is de mens de enige die niet alleen tot weten in staat is maar ook van dit weten kennis heeft, en daarom belangstelling heeft voor de werkelijke waarheid van wat hij waarneemt. Niemand kan in oprechtheid onverschillig staan tegenover de vraag of hetgeen hij weet al dan niet met de waarheid overeenkomt. Komt hij tot de bevinding dat dit onwaar is, dan wijst hij het af, maar wanneer hij de waarheid ervan kan vaststellen, geeft dat hem bevrediging. Dat leert Augustinus wanneer hij schrijft: "Ik heb velen ontmoet die anderen wilden bedriegen, maar niemand die zich wilde laten bedriegen."²⁴ Terecht is men van mening dat iemand volwassen is geworden als hij zelfstandig waarheid en onwaarheid van elkaar weet te onderscheiden door zich een oordeel te vormen over de objectieve werkelijkheid van de dingen. Daarover gaat het vele

22. *Ut te semper desiderando quaerent et inveniendo quiescerent* (Romeins Missaal).

23. Aristoteles, *Metaphysica*, I, 1.

24. *Belijdenissen*, X, 23, 33: CCL 27, 173.

wetenschappelijk onderzoek, met name op het gebied van de natuurwetenschappen, dat in de laatste eeuwen heeft geleid tot zo beduidende resultaten en daarmee tot belangrijke vooruitgang voor de gehele mensheid.

Op theoretisch gebied is wetenschappelijk onderzoek niet minder belangrijk dan op praktisch terrein: ik doel hierbij op het onderzoek naar wat het ware goede is dat verricht moet worden. Door in overeenstemming met zijn vrije en juist gerichte wil ethisch te handelen gaat de mens de weg op naar het geluk en streeft hij naar volmaaktheid. Ook hier is sprake van waarheid. Ik heb deze overtuiging reeds onder woorden gebracht in mijn encycliek *Veritatis splendor*: "Er is geen moraal zonder vrijheid. ... Als de mens het recht heeft gerespecteerd te worden in zijn weg op zoek naar waarheid, dan bestaat er voor ieder allereerst de zware morele plicht de waarheid te zoeken, en deze aan te hangen, wanneer zij eenmaal gevonden is."²⁵

Het is dus noodzakelijk dat de waarden die men in zijn leven heeft gekozen en volgt, echte waarden zijn, omdat de mens alleen door echte waarden zich volledig verwerkelijken en aan zijn natuur beantwoorden kan. Niet door zich in te kapselen ontdekt de mens of deze waarden echte waarden zijn, maar door zich ervoor open te stellen, ook daar waar ze hem ver te boven gaan. Dat is een wezenlijke voorwaarde, willen we onszelf worden en uitgroeien tot rijpe en volwassen mensen.

26. De waarheid dient zich aanvankelijk bij de mens aan als een vraag: *heeft het leven een zin? waarheen is het op weg?* Op het eerste gezicht zou het persoonlijk leven geheel zinloos kunnen schijnen. Men heeft geen filosofen van de ongerijmdheid of de provocerende vragen uit het boek Job nodig om te twijfelen aan de zin van het leven.

Het lijden dat men iedere dag in eigen en andermans leven meemaakt, het zien van zoveel feiten die voor de rede onverklaarbaar zijn, dwingen tot de dramatische vraag naar de zin van het leven.²⁶ Bovendien is de eerste absoluut zekere waarheid van ons leven niet alleen het feit dat we bestaan, maar ook dat we aan de dood niet kunnen ontkomen. Gezien dit verwarrend gegeven kan men zich aan het zoeken naar een volledig antwoord niet onttrekken. Ieder van ons heeft de wil en de plicht de waarheid over zijn levenseinde te kennen. We willen weten of de dood het definitieve einde zal zijn van ons bestaan, of dat er iets is dat over de dood heen reikt; of we al dan niet mogen hopen op een verder leven. Het is veelbetekenend dat de richting van het filosofisch denken beslissend beïnvloed en meer dan tweeduizend jaar gestempeld is gebleven door de dood van Socrates. Het is dus geen toeval dat de filosofen, geconfronteerd met het gegeven van de dood, steeds weer deze vraag aan de orde hebben gesteld, tezamen met de vraag naar de zin van het bestaan en naar de onsterfelijkheid.

27. Niemand kan deze vragen uit de weg gaan, noch de filosoof, noch de gewone man. Het antwoord dat erop wordt gegeven, is van doorslaggevende betekenis voor de vraag of we bij ons zoeken kunnen komen tot een universele en absolute waarheid. Als ze werkelijk waar is, schijnt iedere, ook gedeeltelijke, waarheid een algemene geldigheid te hebben. Wat waar is moet voor iedereen en voor altijd waar zijn. Over deze algemene geldigheid heen is de mens echter op zoek naar iets dat absoluut is en aan zijn zoeken antwoord en zin kan geven: een ultiem iets dat als basis van alles kan dienen. Met andere woorden, hij zoekt een definitieve verklaring, een hoogste waarde, waarachter geen verdere verwijzingen of vragen meer bestaan of mogelijk zijn.

25. *Veritatis splendor*, 34.

26. Vgl. Johannes Paulus II, apostolische Brief *Salvifici doloris* (11 februari 1984), 9.

Hypotheses, hoe boeiend ook, bevredigen hem niet. Of we het willen of niet, er komt voor ieder mens een moment waarop hij zijn leven moet verankeren in een als definitief erkende waarheid die een zekerheid biedt waaraan niet te twijfelen valt.

Door de eeuwen heen hebben de filosofen getracht een dergelijke waarheid te ontdekken en onder woorden te brengen, waardoor bepaalde denksystemen of filosofische scholen ontstonden. Maar naast filosofische stelsels zijn er ook andere vormen waarin de mens zijn eigen 'filosofie' tot uitdrukking tracht te brengen: zoals persoonlijke overtuigingen en ervaringen, overgeleverde gebruiken in gezin en cultuur, of een levensweg waarbij men zich verlaat op het gezag van een leermeester. Bij dat alles leeft steeds het verlangen tot de zekerheid van de waarheid en van haar absolute waarde te komen.

De verschillende gestalten van de waarheid van de mens

28. Erkend moet worden dat het zoeken naar waarheid niet altijd zo helder en systematisch gebeurt. Omdat de mens beperkt van verstand en wisselvallig van hart is, wordt hij in zijn zoeken vaak bemoeilijkt en afgeleid. Andere belangen van allerlei aard kunnen de waarheid verstikken. Ook komt het voor dat zodra een mens een glimp van de waarheid opvangt, hij haar geheel uit de weg gaat uit vrees voor wat ze van hem vraagt. En toch, zelfs dan nog wordt zijn leven nog steeds door de waarheid beïnvloed. Hij zou immers nooit zijn leven kunnen baseren op twijfel, onzekerheid of leugen; zo'n bestaan zou voortdurend belaagd worden door angst en vrees. Men kan de mens dus definiëren als *iemand die op zoek is naar de waarheid*.

29. Het is ondenkbaar dat een zo diep in de menselijke natuur geworteld zoeken volledig ijdel en nutteloos zou zijn. Het vermogen zelf om naar de waarheid te zoeken en vragen te stellen sluit reeds een eerste antwoord in. De mens zou immers niet op zoek gaan naar iets waarvan hij totaal geen weet zou hebben of dat hij voor onbereikbaar zou houden. Alleen doordat hij uitzicht heeft op een antwoord kan hij gebracht worden tot het zetten van de eerste stap. Feitelijk gebeurt dit in het algemeen bij het natuurwetenschappelijk onderzoek. Als een geleerde, zijn intuïtie volgend, op zoek gaat naar de logische en controleerbare verklaring van een bepaald verschijnsel, heeft hij van meet af aan de overtuiging dat hij een antwoord vinden zal, en laat hij zich door tegenslagen niet uit het veld slaan. Hij beschouwt zijn oorspronkelijke intuïtie niet als nutteloos, alleen maar omdat hij zijn doel niet heeft bereikt; terecht zal hij veel eerder zeggen dat hij het juiste antwoord nog niet heeft gevonden.

Hetzelfde moet ook opgaan voor het zoeken naar de waarheid op het gebied van de laatste vragen. De dorst naar waarheid is zo diep in het mensenhart geworteld, dat ons bestaan in crisis zou raken als we er achteloos aan voorbij zouden gaan. Het leven van iedere dag toont wel voldoende aan dat er bij ieder van ons enige kernvragen leven die ons niet loslaten, en dat we tegelijk in onze geest een, misschien vaag, eerste antwoord daarop kunnen vinden. We zijn ervan overtuigd dat het ware antwoorden zijn omdat ze in wezen niet verschillen van de antwoorden waartoe veel andere mensen zijn gekomen. Natuurlijk heeft niet elke waarheid waartoe we zijn gekomen, dezelfde waarde. Maar de gezamenlijke behaalde resultaten bewijzen dat de mens in beginsel in staat is tot de waarheid te komen.

30. Het kan zinvol zijn om in het kort de verschillende vormen van waarheid te beschouwen. De meeste daarvan berusten op onmiddellijke evidentie of worden door de ervaring bevestigd. Dat is de categorie van waarheden uit het dagelijks leven of uit het natuurwetenschappelijk onderzoek. Op een ander plan zijn de waarheden van filosofische aard gelegen, die te achterhalen zijn dankzij het speculatief vermogen van het mensenverstand. En tenslotte zijn er religieuze waarheden die tot op zekere hoogte ook in de filosofie geworteld zijn. We vinden deze in de antwoorden die de verschillende godsdienstige tradities geven op de laatste levensvragen.²⁷

Opgemerkt moet worden dat de filosofische waarheden niet enkel beperkt zijn tot de, soms vluchtige, leerstelsels van de filosofen van beroep. Zoals ik al zei, is iedere mens in zekere zin een filosoof en bezit hij filosofische opvattingen waarmee hij aan zijn leven richting geeft. Op de een of andere wijze vormt hij zich een totaalbeeld en een antwoord op de vraag naar de zin van zijn bestaan; in het licht daarvan duidt hij zijn eigen leven en regelt hij zijn gedrag. Hier zou de kwestie aan de orde moeten komen hoe de filosofisch-religieuze waarheid zich verhoudt tot de waarheid die in Jezus Christus is geopenbaard. Maar alvorens hierop in te gaan moeten we nog aandacht schenken aan een verder gegeven van de filosofie.

31. De mens is niet gemaakt om als eenling te leven. Hij wordt geboren en groeit op in een gezin, om later door zijn arbeid deel uit te gaan maken van de maatschappij. Van zijn geboorte af aan maakt hij dus deel uit van verschillende tradities waaraan hij niet alleen zijn taal en culturele vorming ontleent, maar ook de reeks waarheden waarin hij bijna instinctief gelooft. Toch brengen persoonlijke groei en rijping met zich mee

dat hij aan deze waarheden kan gaan twijfelen en ze aan zijn kritisch denken kan gaan onderwerpen. Dit belet niet dat na deze doorgangsfase deze zelfde waarheden 'herontdekt' worden op grond van de ervaring die ermee is opgedaan of krachtens verder redeneren. Niettemin zijn er in het leven van een mens veel meer waarheden die eenvoudigweg worden geloofd dan waarheden die verworven worden door persoonlijke toetsing. Wie immers zou in staat zijn tot kritische beoordeling van de talloze resultaten van de wetenschappen waarop het moderne leven berust? Wie zou persoonlijk de dagelijkse stroom van informatie uit alle hoeken van de wereld kunnen controleren, die men in het algemeen voor waar houdt? Tot slot, wie zou opnieuw de wegen van proefnemingen en denken kunnen gaan waarlangs de schatten van wijsheid en godsdienstzin van de mensheid opgestapeld zijn? De mens die de waarheid zoekt is dus ook *iemand die vanuit vertrouwen op gezag* leeft.

32. Wanneer we iets aannemen, vertrouwen wij op de door anderen verworven kennis. Daarin is een belangrijke spanning zichtbaar: enerzijds lijkt kennis door iets op andermans gezag aan te nemen een onvolmaakte vorm van kennis die geleidelijk vervolmaakt moet worden door het persoonlijk verworven inzicht; anderzijds blijkt naar de mens gesproken het aannemen op andermans gezag vaak rijker dan pure evidentie omdat het een relatie tussen personen veronderstelt, en er niet alleen een beroep wordt gedaan op iemands kenvermogens maar ook op het diepere vermogen zich op een ander te verlaten en een meer hechte en innige relatie met hem aan te gaan.

Er moet op gewezen worden dat de waarheden die in deze onderlinge relatie gezocht worden niet op de eerste plaats een feitelijk of filosofisch karakter hebben. Veel-

27. Vgl. Tweede Vaticaans Concilie, Verklaring over de houding van de kerk ten opzichte van de niet-christelijke godsdiensten, *Nostra aetate*, 2.

28. Deze bewijsvoering houdt mij sinds lang bezig en ik heb er bij verschillende gelegenheden over gesproken: "Wat is de mens en waartoe dient hij? Wat betekenen zijn goede, wat zijn kwade daden?" (Sir 18,8) ... Deze vragen leven in ieder mensenhart, zoals het dichterlijk genie van alle tijden en volkeren duidelijk laat zien, dat als de profetische stem van de mensheid steeds weer de *ernstige vraag* stelt die de mens werkelijk tot mens maakt. Deze vragen verwoorden de noodzaak een reden te vinden voor het bestaan, op ieder ogenblik, zowel voor belangrijke tijden van beslissende aard als voor de gewone dag. Ze getuigen van de diepe redelijkheid van het menselijk bestaan want ze prikkelen verstand en wil van de mens om vrijelijk te zoeken naar een oplossing die de volle zin van het leven kan openbaren. Deze vragen zijn dus de hoogste uitdrukking van 's mensen natuur; vandaar dat zijn antwoord erop maatstaf is voor de diepte van zijn betrokkenheid bij zijn eigen bestaan. Met name wanneer het mensenverstand het *waarom der dingen* volledig zoekt te kennen en op zoek gaat naar het ultieme en meest volledige

Vervolg noten op blz. 23

eer wordt gevraagd naar de waarheid van de ander, naar wat hij is en vanuit zijn diepste wezen openbaart. De volmaaktheid van de mens is namelijk niet gelegen in enkel maar het verwerven van abstracte kennis van de waarheid, maar bestaat ook in een levende relatie van vertrouwvolle overgave aan de ander. In deze vertrouwvolle overgave vindt de mens volle zekerheid en veiligheid. Tegelijk echter staat de kennis die verworven wordt door een ander vertrouwvol te geloven, niet los van de waarheid: door de ander te geloven vertrouwt de mens zich toe aan de waarheid die deze hem doet kennen.

Er zijn vele voorbeelden aan te halen om dit te bewijzen. Maar ik denk wel allereerst aan het getuigenis van de martelaren. De martelaar is in feite de meest waarachtige getuige van de waarheid aangaande het bestaan. Hij weet dat hij in de ontmoeting met Jezus Christus de waarheid over het leven heeft gevonden, en niets of niemand kan hem die zekerheid ooit ontnemen. Lijden noch gewelddadige dood zullen hem kunnen afbrengen van de waarheid die hij in de ontmoeting met Christus heeft gevonden. Daarom blijft tot in onze dagen het getuigenis van de martelaar ons boeien, wekt het instemming, krijgt het gehoor en vindt het navolging. Daarom vertrouwt men hem op zijn woord; in hem ontdekt men een liefde die zo overduidelijk is dat er geen lange redeneringen nodig zijn om ervan overtuigd te raken, aangezien hij ieder van ons spreekt over hetgeen we reeds in ons diepste innerlijk als waar ervaren en waarnaar we sinds lang op zoek waren. De martelaar wekt in ons een grondeloos vertrouwen omdat hij iets zegt wat we reeds voelen, en omdat hij duidelijk iets aantoonde wat we ook zelf graag zouden willen kunnen uitdrukken.

33. Men ziet zo de verschillende factoren

van het vraagstuk elkaar geleidelijk aanvullen. Van nature is de mens op zoek naar de waarheid. Daarbij gaat het niet alleen om het achterhalen van gedeeltelijke, empirische of natuurwetenschappelijke waarheden; niet alleen voor ieder van zijn beslissingen zoekt de mens naar het ware goede. Zijn zoeken gaat uit naar een hoger liggende waarheid die de zin van het leven zou kunnen verklaren; het is dus een zoeken dat alleen in het absolute een antwoord vinden kan.²⁸ Dankzij zijn vermogen tot denken is de mens in staat een dergelijke waarheid te ontmoeten en te herkennen. Deze waarheid, die van zo groot levensbelang is voor zijn bestaan, wordt niet alleen langs verstandelijke weg achterhaald, maar ook door zich vertrouwvol te verlaten op anderen die de zekerheid en waarachtigheid van deze waarheid kunnen garanderen. Zichzelf en zijn leven aan een ander kunnen en willen toevertrouwen is voorwaar een van de belangrijkste en meest tekenende daden van de mens.

Men mag niet vergeten dat de rede zelf bij haar zoeken de steun behoeft van een vertrouwvolle dialoog en een oprechte vriendschap. De sfeer van achterdocht en wantrouwen die er soms om het speculatieve vorsen hangt, vergeet wat de oude filosofen leerden: zij toch beschouwden vriendschap als het bij uitstek geschikt klimaat om goed te filosoferen.

Uit alles wat ik tot hiertoe heb gezegd volgt dat de mens bezig is met een naar de mens gesproken eindeloze zoektocht: op zoek naar waarheid en op zoek naar een persoon op wie hij kan vertrouwen. Het christelijk geloof komt hem daarbij te hulp door hem de concrete mogelijkheid te bieden het doel van zijn zoeken te bereiken. Dit geloof is immers meer dan alleen maar het iets op andermans gezag aannemen; het voert hem binnen in de orde van de genade zodat hij kan delen in het mysterie van

Christus waarin hem de ware en volle kennis van de Drie-ene God wordt geboden. In Jezus Christus, die de Waarheid is, herkent zo het geloof de uiteindelijke oproep aan de mensheid, dat ze in vervulling moge doen gaan datgene waarnaar ze verlangt en met heimwee uitziet.

34. Deze ons door God in Jezus Christus geopenbaarde waarheid staat niet in tegenspraak met de waarheden die men door te filosoferen achterhaalt. De twee kenorden leiden integendeel tot de waarheid in haar volle omvang. De eenheid van de waarheid is al een wezenlijk postulaat van de menselijke rede, dat in het non-contradictiebeginsel verwoord wordt. De openbaring geeft de zekerheid van die eenheid, door te laten zien dat de God die alles heeft geschapen, ook de God is van de heilsgeschiedenis. Het is een en dezelfde God die grondslag en waarborg is voor de verstaanbaarheid en redelijkheid van de natuurlijke orde der dingen waarop de geleerden zich vertrouwvol verlaten²⁹, en die zich openbaart als de Vader van Jezus Christus. Deze eenheid van zowel de natuurlijke als de geopenbaarde waarheid wordt persoonlijk belichaamd in Christus, zoals de apostel zegt: “De waarheid die in Jezus is” (Ef 4,21; vgl. Kol 1,15-20). Hij is het *eeuwige Woord* in wie alles is geschapen, en Hij is het *mensgeworden Woord* dat in heel zijn persoon de Vader openbaart (Vgl. Joh 1,14.18).³⁰ Wat het mensenverstand zoekt ‘zonder het te kennen’ (vgl. Hnd 17,23), kan alleen langs Christus gevonden worden: wat in Hem geopenbaard wordt is inderdaad de ‘volle waarheid’ (vgl. Joh 1,14-16) van ieder wezen dat in en door Hem is geschapen, en dat vervolgens in Hem zijn voltooiing vindt (vgl. Kol 1,17).

35. Uitgaande van deze algemene beschouwingen moeten we nu meer rechtstreeks de

relatie onderzoeken tussen de geopenbaarde waarheid en de filosofie. Deze relatie vraagt om een dubbele beschouwing, aangezien de waarheid die we aan de openbaring ontleunen, tegelijk een waarheid is die in het licht van de rede verstaan moet worden. Alleen deze dubbele betekenis maakt het mogelijk nauwkeurig aan te geven welke relatie er is tussen de geopenbaarde waarheid en het filosofisch weten. We gaan dus eerst de relaties na tussen het geloof en de filosofie in de loop van de geschiedenis. Van daaruit zullen enige beginselen naar voren komen die het referentiekader vormen voor het vaststellen van de verhouding tussen de twee kenordes.

HOOFDSTUK IV

De relaties tussen geloof en rede

Belangrijke momenten in de ontmoeting tussen geloof en rede

36. Volgens het getuigenis van de Handelingen van de Apostelen werd de christelijke boodschap van het begin af aan geconfronteerd met de filosofische stromingen uit die tijd. In Athene, zo lezen we, sprak Paulus met “enige Epicurische en Stoïsche filosofen” (Hnd 17,18). De exegetische analyse van deze toespraak op de Areopagus heeft talrijke toespelingen aan het licht gebracht op allerlei vormen van volksgeloof, die grotendeels van de Stoa afkomstig waren. Dat was zeker geen toeval. Wilden de eerste christenen zich voor de heidenen verstaan-

antwoord, bereikt het zijn hoogtepunt en opent het zich voor het religieuze. Religiositeit is immers de hoogste uitdrukking van de menselijke persoon, omdat ze het hoogtepunt is van zijn rationele natuur. Ze ontspringt uit het diep verlangen van de mens naar waarheid en ligt ten grondslag aan zijn vrij en persoonlijk zoeken naar het goddelijke”. Algemene audiëntie van 19 oktober 1983, 1-2: *Insegnamenti*, VI, 2 (1983), 814-815.

29. “(Galilei) heeft uitdrukkelijk verklaard dat de waarheden van geloof en wetenschap nooit elkaar kunnen tegenspreken, ‘aangezien de heilige Schrift en de natuur beide op gelijke wijze voortkomen uit het Woord Gods, waarbij laatstgenoemde trouw de bevelen van God uitvoert’, zoals hij schreef aan pater Beditto Castelli op 21 december 1613. Het Tweede Vaticaans Concilie spreekt niet anders en gebruikt zelfs soortgelijke termen als het leert: ‘Het methodische onderzoek in alle takken van de wetenschap zal, als ... het volgens de normen van de moraal wordt verricht, in feite nooit met het geloof in tegenspraak zijn, want het profane en het geloof hebben

Vervolg noten op blz. 24

baar maken, dan konden ze in hun toespraken niet volstaan met te verwijzen naar “Mozes en de profeten”; ze moesten ook een beroep doen op de natuurlijke kennis van God en op de stem van het geweten in iedere mens (vgl. Rom 1,19-21; 2,14-15; Hnd 14,16-17). Maar aangezien in de heidense godsdienst deze natuurlijke kennis in afgederij was omgeslagen (vgl. Rom 1,21-32), oordeelde de apostel het verstandiger in zijn toespraak verband te leggen met het denken van de filosofen die van het begin af aan tegenover de mythen en mysteriëncultussen opvattingen hadden gesteld met groter eerbied voor de goddelijke transcendentie.

De klassieke filosofie had er namelijk in het bijzonder naar gestreefd de opvattingen van de mensen over God te zuiveren van mythologische elementen. Zoals we weten was de Griekse godsdienst, zoals de meeste kosmische godsdiensten, polytheïstisch van aard, zodat ze dingen en verschijnselen van de natuur vergoddelijkte. De pogingen van de mensen om de oorsprong van de goden, en daarmee de oorsprong van het universum, te verstaan, vinden allereerst weerslag in de poëzie. De verhalen over de wording van de goden zijn ook nu nog het eerste getuigenis van dit zoeken van de mens. Maar het was de taak van de vaders van de wijsbegeerte het verband tussen rede en religie duidelijk te maken. Daar zij hun blik verwijdden tot de algemene beginselen, namen zij niet langer genoegen met de oude mythen, maar wilden ze hun geloof in de godheid verstandelijk onderbouwen. Daarmee werd een weg ingeslagen die niet langer uitging van de eigen oude overleveringen, maar die leidde tot een ontwikkeling welke meer in overeenstemming was met de universele rede. Deze ontwikkeling beoogde een kritisch besef bij te brengen omtrent datgene waaraan men geloofde, en daarvan profiteerde de godsvoorstelling als eerste. Vormen van bijgeloof werden als zodanig

erkend, en de religie werd, minstens voor een deel, door rationele analyse gezuiverd. Het was op deze grondslag dat de kerkvaders een vruchtbare dialoog aangingen met de filosofie uit de oudheid, en zo nieuwe wegen openden voor de verkondiging en het verstaan van de God van Jezus Christus.

37. Wanneer we herinneren aan deze beweging, waarin de christenen toenadering zochten tot de filosofie, moeten we ook wijzen op de voorzichtige houding die zij aannamen tegenover andere elementen van de heidense cultuurwereld, zoals bijvoorbeeld de gnosis. Als praktische wijsheid en leerschool voor het leven kon de filosofie gemakkelijk verward worden met kennis van een hogere en esoterische orde die voorbehouden was aan een klein aantal volmaakte mensen. Ongetwijfeld denkt Paulus aan dat soort esoterische bespiegelingen als hij de Kolossenzen waarschuwt: “Wees op uw hoede, let erop dat niemand van u zich laat meeslepen door waardeloze, bedrieglijke theorieën, die steunen op menselijke tradities, op de machten van de kosmos, maar niet op Christus” (Kol 2,8). De woorden van de apostel blijken bijzonder actueel te zijn, als we ze toepassen op de verschillende soorten van bijgeloof die tegenwoordig zelfs bij nogal wat gelovigen zonder voldoende kritische zin opgang doen. In navolging van Paulus stelden andere schrijvers uit de eerste eeuwen, met name Ireneus en Tertullianus, zich terughoudend op tegenover een culturele opvatting die de waarheid van de openbaring ondergeschikt wilde maken aan de uitleg van de filosofen.

38. De ontmoeting van het christendom met de filosofie was dus niet spontaan en ook niet eenvoudig. Het beoefenen van de filosofie en het bezoeken van haar scholen werd door de eerste christenen meer als een

in dezelfde God hun oorsprong’ (*Gaudium et spes*, 36). In zijn wetenschappelijk onderzoek ervaart Galilei de aanwezigheid van de Schepper die hem stimuleert, zijn inzichten voorkomt en helpt door in het diepste van zijn geest werkzaam te zijn” (Johannes Paulus II, Toespraak tot de Pauselijke Academie van Wetenschappen, (10 november 1979), *Insegnamenti*, II, 2 (1979) 1111-1112.

30. Vgl. *Dei verbum*, 4.

bron van verwarring dan als een gunstige gelegenheid beschouwd. Ze voelden het als hun eerste en dringende plicht de verrezen Christus te verkondigen, hetgeen diende te gebeuren in een persoonlijke ontmoeting waardoor de ander gebracht kon worden tot de bekering van het hart en het verzoek om het doopsel. Daarmee wordt niet gezegd dat ze de plicht verwaarloosden om hun inzicht te verdiepen in het geloof en zijn beweegredenen, verre van daar. De kritiek van Celsus dat de christenen een “ongeleterde bevolkingsgroep met weinig ontwikkeling”³¹ vormden, blijkt dus onbillijk en ongegrond. De verklaring voor hun aanvankelijk gebrek aan belangstelling moet elders gezocht worden. De ontmoeting met het evangelie bood namelijk een zo bevredigend antwoord op de tot dan toe onbeantwoorde vraag naar de zin van het leven, dat omgang met de filosofen hun voorkwam als iets wat ver van hen afstond en wat in zekere zin achterhaald was.

Dat blijkt tegenwoordig nog duidelijker als we bedenken welke bijdrage het christendom heeft geleverd aan het vaststellen van het recht van alle mensen op toegang tot de waarheid. Na alle scheidsmuren op het gebied van ras, maatschappelijke status en geslacht geslecht te hebben, verkondigde het christendom van het begin af aan dat alle mensen voor God gelijk zijn. Het eerste gevolg van dit inzicht had betrekking op het thema van de waarheid. Het elitair karakter dat het waarheidszoeken in de oudheid had gekregen, werd definitief doorbroken: immers: als men toegang heeft tot de waarheid, wordt het mogelijk tot God te komen en moeten alle mensen in staat zijn die weg te gaan. Er zijn vele wegen die tot de waarheid leiden; maar omdat de christelijke waarheid een verlossende waarde heeft, mag ieder van die wegen begaan worden voor zover ze tot het uiteindelijke doel leidt, de openbaring van Jezus Christus.

Als een van de pioniers van een vruchtbare ontmoeting met het filosofische denken, zij het met wijze onderscheiding, moet Justinus genoemd worden: hoewel hij, ook na zijn bekering, een grote hoogachting behield voor de Griekse filosofie, verzekerde hij krachtig en duidelijk dat hij in het christendom “de enige veilige en nuttige filosofie” gevonden had.³² Clemens van Alexandrië noemde op zijn beurt het evangelie “de ware filosofie”³³, en naar analogie met de Mozaïsche wet verstond hij de filosofie als een leer die op het christelijk geloof voorbereidde³⁴ en een propaedeuse was op het evangelie.³⁵ Aangezien “de filosofie naar de wijsheid verlangt die gelegen is in oprechtheid van hart en woord en in zuiverheid van leven, staat ze liefdevol en met warmte tegenover de wijsheid en doet alles om deze te verwerven. Filosofen noemen we hen die de Wijsheid liefhebben welke schepper en lerares van alle dingen is, met andere woorden, die hartstochtelijk Gods Zoon willen kennen”.³⁶ Voor Clemens van Alexandrië is het eerste doel van de Griekse filosofie niet de christelijke waarheid aan te vullen of te schragen; veeleer is haar opdracht het geloof te verdedigen: “Het onderricht van de Heiland is in zich volmaakt en heeft geen verdere ondersteuning nodig, aangezien het ‘de kracht en wijsheid van God’ is. De Griekse filosofie maakt met haar bijdrage de waarheid niet sterker, maar ze ontkracht de aanvallen die de sofisten erop doen en onmaskert de listen tegen de waarheid; daarom wordt ze terecht heg en schutsmuur van de wijngaard genoemd.”³⁷

39. In de geschiedenis van deze ontwikkeling ziet men echter steeds dat de christelijke denkers op kritische wijze het filosofisch denken overnamen. Origenes is daarvan een van de eerste belangrijke voorbeelden. Bij zijn argumenten tegen en in antwoord op de aanvallen van de filosoof Celsus, bedient

31. Origenes, *Contra Celsum*, 3, 55: sc 136, 130.

32. *Dialogo met Trypho*, 8, 1: pg 6, 492.

33. *Stromata* I, 18, 90: sc 30, 115.

34. Vgl. *a.w.*, I, 16, 80, 5: sc 30, 108.

35. Vgl. *a.w.*, I, 5, 28, 1: sc 30, 65.

36. *A.w.*, VI, 7, 55, 1-2: pg 9, 277.

37. *A.w.*, I, 20, 100, 1: sc 30, 124.

hij zich van de filosofie van Plato. Met verwijzing naar een groot aantal elementen uit het platoons denken begint hij een eerste vorm van christelijke theologie uit te werken. Het woord en begrip 'theologie' zelf als verstandelijk spreken over God, waren tot dan toe verbonden met hun Griekse oorsprong. In de filosofie van Aristoteles bijvoorbeeld werd met dat woord het edelste deel en het ware hoogtepunt aangeduid van de filosofische gedachtegang. Maar in het licht van de christelijke openbaring kreeg het woord, waarmee aanvankelijk een algemene leer over de goden werd aangeduid, een geheel nieuwe betekenis, omdat met 'theologie' voortaan het denken van de gelovige werd aangeduid om de *ware leer* over God te formuleren. Dit nieuwe christelijk denken bediende zich in zijn verdere ontwikkeling van de filosofie, maar tegelijk ging het zich er duidelijk van onderscheiden. Uit de geschiedenis blijkt dat het door de theologie gebruikte platoonse denken zelf ingrijpende veranderingen heeft ondergaan, met name met betrekking tot begrippen als de onsterfelijkheid van de ziel, de vergoddelijking van de mens en de oorsprong van het kwaad.

40. In dit christianiseringswerk van het platoonse en neo-platoonse denken dienen met name de Cappadocische kerkvaders, Dionysius de Areopagiet en vooral Augustinus, genoemd te worden. De grote kerkleer van het Westen was met verschillende wijsgerige scholen in contact gekomen, maar was door alle teleurgesteld. Geconfronteerd met de waarheid van het christelijk geloof, vond hij de kracht tot de radicale bekering waartoe de filosofen die hij daarvoor had ontmoet hem niet hadden kunnen brengen. Hij geeft er zelf de reden van aan: "Van toen af aan gaf ik de voorkeur aan de katholieke leer. Ik voelde dat daar met meer bescheidenheid en in alle oprechtheid gevraagd werd datgene

te geloven wat niet was aangetoond – ofwel omdat het wel was aangetoond, maar de bewijsvoering niet door iedereen begrepen kon worden, of omdat bewijsvoering ontbrak -, terwijl (de Manicheeën) overmoedig kennis beloofden en de spot dreven met lichtgelovigheid, en vervolgens eisten geloof te hechten aan een hele reeks fabels en absurditeiten, omdat die niet te bewijzen waren."³⁸ Zelfs verweet Augustinus de platoonse filosofen, naar wie hij toch graag verwees, dat zij wel het na te streven doelden, maar niet de weg die erheen leidt, het mensgeworden Woord.³⁹ De bisschop van Hippo slaagde erin de eerste grote synthese tot stand te brengen tussen het filosofisch en theologisch denken waarheen de stromingen van het Grieks en Latijns denken samenvloeiden. Bij hem ook werd de grote eenheid van weten die gebaseerd was op het bijbels denken, door een diepgaand speculatief denken bevestigd en gesteund. De door Augustinus tot stand gebrachte synthese zal in het Westen eeuwenlang de hoogste vorm blijven van filosofische en theologische bespiegelingen. Uit hoofde van zijn persoonlijk levensverhaal en bewonderenswaardig heilig leven vermocht hij in zijn werken allerlei aan ervaring ontleende elementen op te nemen die reeds vooruitliepen op de toekomstige ontwikkelingen in bepaalde filosofische stromingen.

41. Op uiteenlopende manieren stonden de oosterse en westerse kerkvaders dus in contact met de wijsgerige scholen. Dat betekent niet dat zij de inhoud van hun boodschap identificeerden met de stelsels waarop die scholen betrekking hadden. De vraag van Tertullianus: "Wat hebben Athene en Jeruzalem gemeen? Wat de Academie en de kerk?"⁴⁰ is een duidelijk teken van het kritisch besef waarmee de christelijke denkers van het begin af aan zowel de positieve kanten als de beperkingen benaderden van

38. Augustinus, *Confessiones*, VI, 5, 7: ccl 27, 77-78.

39. Vgl. *a.w.*, VII, 9, 13-14: ccl 27, 101-102.

40. *De praescriptione haeticorum*, VII, 9: sc 46, 98: "Quid ergo Athenis et Hierosolymis? Quid Academiae et Ecclesiae?"

het vraagstuk van de relaties tussen geloof en filosofie. Zij waren geen naïeve denkers. Juist omdat ze de inhoud van het geloof intens beleefden, konden zij tot de diepste vormen van speculatief denken komen. Het is dus niet juist en men doet hen tekort, als men zou menen dat hun werk alleen bestond in het omzetten van geloofswaarden in filosofische categorieën. Ze deden veel meer. Wat nog impliciet en in kiem in het denken van de grote wijsgeren uit de oudheid aanwezig was, wisten zij ten volle zichtbaar te maken.⁴¹ De oude wijsgeren hadden tot taak gehad, ik zei het al, om te laten zien hoezeer de rede, verlost van haar uitwendige boeien, uit het slop van de mythen kon geraken om zich op meer toepasselijke wijze open te stellen voor de transcendentie. Een uitgezuiverde en goed gerichte rede kon dus opstijgen tot de hoogste graad van het denken, en verschaftte zo een solide grondslag voor het inzicht in het 'zijn', het transcendente en het absolute.

Juist op dit punt zien we de originaliteit van wat de kerkvaders hebben gedaan. Ze aanvaardden volkomen het voor het absolute openstaand verstand, en entten daarop de rijkdom die in de openbaring haar oorsprong had. Het was meer dan enkel de ontmoeting van culturen, waarbij de ene cultuur misschien bezweek voor de betovering van de andere; ze gebeurde in de diepte van het mensenhart en was de ontmoeting tussen het schepsel en zijn Schepper. De rede oversteeg het doel waarnaar ze krachtens haar aard onbewust streefde, en was in staat het hoogste goed en de hoogste waarheid te bereiken in de persoon van het mensgeworden Woord. Geconfronteerd met de filosofische stelsels schrokken de kerkvaders er niettemin niet voor terug te erkennen in hoeverre deze met betrekking tot de openbaring gemeenschappelijke elementen bevatten en op welke punten ze daarvan verschilden. Het besef van de punten van

overeenkomst verhinderde hen niet de verschillen te erkennen.

42. In de scholastieke theologie wordt de rol van de door de filosofie gevormde rede nog belangrijker onder invloed van de wijze waarop Anselmus de *intellectus fidei* uitlegt. Voor de heilige aartsbisschop van Canterbury is er geen tegenstrijdigheid tussen de voorrang van het geloof en het zoeken dat kenmerkend is voor de rede, die immers geen oordeel hoeft uit te spreken over de inhoud van het geloof; ze zou dat ook niet kunnen, omdat ze daartoe niet geschikt is. Haar taak is veeleer een betekenis te vinden, redenen te ontdekken die het iedereen mogelijk maken om tot een zeker inzicht in de inhoud van het geloof te komen. Anselmus benadrukt dat het verstand op zoek moet gaan naar wat het liefheeft: hoe krachtiger zijn liefde, hoe groter het verlangen naar kennis. Wie voor de waarheid leeft, streeft naar een vorm van kennis die steeds intenser gaat gloeien van liefde voor datgene wat hij kent, terwijl hij moet toegeven dat hij nog niet alles heeft gedaan wat hij wel zou willen doen: "Ik ben geschapen om U te zien, en nog heb ik niet gedaan waarvoor ik geschapen ben" (*Ad te videndum factus sum, et nondum feci propter quod factus sum*).⁴² Het verlangen naar de waarheid drijft het verstand ertoe steeds verder te gaan; verbijsterd ziet de rede tot veel meer in staat te zijn dan tot hetgeen ze reeds bereikt heeft. Op dit punt echter kan het verstand ontdekken waartoe zijn weg uiteindelijk leidt: "Want ik ben van oordeel dat iemand die iets onbegrijpelijk navorst, tevreden moet zijn als hij langs de weg van de redenering tot behoorlijk zekere kennis ervan komt, zelfs als zijn intellect niet bij machte is de bestaanswijze ervan te doorgronden ... Maar is er wel iets dat meer onbegrijpelijk en onzegbaar is dan datgene wat alles overstijgt? Als daarom de punten

41. Vgl. Congregatie voor de Katholieke Opvoeding, *Instructie over het bestuderen van de kerkvaders bij de priesteropleiding* (10 november 1989), 25: AAS 82 (1990), 617-618.

42. Anselmus, *Proslogion*, 1: ed. M. Corbin, Parijs (1986), 239.

die tot hiertoe omtrent het hoogste wezen onderwerp van discussie waren, vastgesteld zijn op grond van de nodige argumenten, wordt de vaste zekerheid daaromtrent geenszins aan het wankelen gebracht, ook al kan het intellect ze niet doorgronden noch helder verwoorden. En als iemand door voorafgaande overwegingen verstandelijk tot het inzicht is gekomen dat niet te begrijpen valt, op welke wijze de hoogste wijsheid weet wat ze tot stand brengt (*rationabiliter comprehendit incomprehensibile esse*) ..., wie zal dan verklaren hoe deze zelfde wijsheid waarvan de mens niets of bijna niets weten kan, zichzelf kent of uitspreekt?”⁴³

De fundamentele harmonie van filosofische kennis en geloofskennis wordt opnieuw bevestigd: het geloof vraagt dat door middel van de rede datgene begrepen wordt waarop het geloof betrekking heeft; de rede erkent op het hoogtepunt van haar zoeken dat ze niet buiten datgene kan wat het geloof voorhoudt.

De blijvende oorspronkelijkheid van het denken van Thomas van Aquino

43. In deze lange ontwikkeling neemt Thomas een bijzondere plaats in, niet alleen vanwege zijn leer, maar ook omdat hij het gesprek aanging met het Arabische en joodse denken van zijn tijd. In een tijd waarin de christelijke denkers opnieuw de schatten ontdekten van de oude filosofie, meer in het bijzonder die van Aristoteles, was het zijn grote verdienste dat hij de harmonie op de voorgrond plaatste tussen geloof en rede. Zowel het licht van de rede als dat van het geloof komen van God, was zijn redenering, en kunnen dus niet met elkaar in tegenspraak zijn.⁴⁴

Nog radicaler is Thomas' erkenning dat de natuur, het eigen object van de filosofie,

bij kan dragen tot het verstaan van de goddelijke openbaring. Het geloof vreest de rede dus niet maar zoekt en vertrouwt haar. Zoals de genade de natuur veronderstelt en tot voltooiing brengt⁴⁵, zo wordt de rede door het geloof verondersteld en vervolmaakt. Verlicht door het geloof wordt de rede bevrijd van de zwakheden en beperkingen die het gevolg zijn van de ongehoorzaamheid van de zonde, en vindt ze de nodige kracht om op te stijgen tot de kennis van het mysterie van de Drie-ene God. Hoewel de Doctor Angelicus de bovennatuurlijke aard van het geloof krachtig onderstreepte, vergat hij niet hoe belangrijk het rationeel karakter ervan is; integendeel, hij heeft dieper weten te spitten en de betekenis van dit rationeel karakter weten aan te geven. Want het geloof is een soort 'gedachteoefening'; het mensenverstand wordt niet uitgeschakeld of verminkt door een instemming met de inhoud van het geloof, waartoe men alleen door een vrije en bewuste keuze komen kan.⁴⁶

Terecht heeft de kerk daarom Thomas steeds voorgehouden als leermeester in het denken en als voorbeeld van een juiste manier om theologie te beoefenen. Graag wil ik in verband hiermee aanhalen wat mijn voorganger de dienaar Gods Paulus VI heeft geschreven bij gelegenheid van de zeventiende sterfdag van de Doctor Angelicus: "Het lijkt geen twijfel dat Thomas in de hoogste mate de moed der waarheid en de vrijheid van geest bezat waardoor hij nieuwe vraagstukken onder ogen kon zien, de intellectuele oprechtheid van een man die niet wil dat het christendom door wereldse filosofie wordt aangetast, zonder daarom deze *a priori* af te wijzen. Hierom staat hij in de geschiedenis van het christelijk denken te boek als een pionier op de nieuwe weg van filosofie en universele cultuur. Centraal punt, het hart om zo te zeggen, van de oplossing die hij met zijn

43. Anselmus, *Monologion*, 64: ed. M. Corbin, Parijs (1986), 181.

44. Vgl. Thomas van Aquino, *Summa contra Gentiles*, I, VII.

45. Vgl. Thomas van Aquino, *Summa Theologiae*, I, q. 1, a, 8, ad 2: "Cum enim gratia non tollat naturam sed perficit".

46. Vgl. Johannes Paulus II, Toespraak tot de deelnemers aan het Negende Internationaal Thomistisch Congres (29 september 1990), *Insegnamenti*, XIII, 2 (1990), 770-771.

profetische en geniale intuïtie gaf aan het vraagstuk van de nieuwe confrontatie tussen geloof en rede was dat het seculier karakter van de wereld verzoend dient te worden met de radicaliteit van het evangelie; op die wijze ontkwam hij aan de tegen de natuur ingaande tendens om de wereld en haar waarden te verloochenen, zonder dat hij daarmee tekort deed aan de hoogste en onwrikbare eisen van de bovennatuurlijke orde.”⁴⁷

44. Een andere grote intuïtie van Thomas betreft de rol van de heilige Geest bij het doen rijpen van de menselijke kennis tot ware wijsheid. Vanaf de eerste bladzijden van de *Summa Theologiae*⁴⁸ wilde hij het primaat aantonen van de wijsheid, die een gave is van de heilige Geest en die binnenleidt in de kennis van de dingen Gods. Dankzij zijn theologie kan het eigen karakter begrepen worden van de wijsheid in haar nauwe verbondenheid met het geloof en de kennis van het goddelijke. De wijsheid kent op grond van haar natuurlijke verwantschap met het geloof, veronderstelt het geloof, en kan uiteindelijk haar juiste oordeel formuleren vanuit de waarheid van het geloof zelf: “De wijsheid die tot de gaven van de heilige Geest gerekend wordt, verschilt van die welke gezien wordt als een verworven intellectuele deugd; deze laatste wordt verworven door menselijke inspanning, de andere daarentegen ‘komt van boven’, zoals Jacobus schrijft. Zo is ze ook onderscheiden van het geloof, want het geloof neemt de goddelijke waarheid aan zoals deze in zich is, terwijl de gave der wijsheid het mogelijk maakt te oordelen in overeenstemming met de goddelijke waarheid.”⁴⁹

Ondanks de voorrang die de Doctor Angelicus aan deze wijsheid toekent, vergeet hij niet het bestaan van twee aanvullende vormen van wijsheid: de *filosofische*

wijsheid, berustend op het vermogen van het intellect om, binnen haar natuurlijke grenzen, te zoeken naar de waarheid, en de *theologische* wijsheid met de openbaring als grondslag, die de inhoud van het geloof onderzoekt en doordringt tot het mysterie zelf van God.

Vast ervan overtuigd dat iedere waarheid, door wie ook uitgesproken, afkomstig is van de heilige Geest (“*omne verum a quo-cumque dicatur a Spiritu Sancto est*”⁵⁰), had Thomas een belangeloze liefde voor de waarheid. Hij zocht haar overal waar ze maar gevonden kon worden, en maakte zoveel hij kon de universele geldigheid ervan duidelijk. Het leergezag van de kerk heeft in hem altijd de passie voor de waarheid erkend en bewonderd. Juist omdat zijn denken altijd in het perspectief stond van de universele, objectieve en transcendente waarheid “heeft het hoogten bereikt die voor het menselijk intellect ondenkbaar waren.”⁵¹ Terecht mag hij dan ook “de apostel van de waarheid”⁵² genoemd worden. Juist omdat hij zonder voorbehoud op zoek was naar de waarheid, wist hij met zijn werkelijkheidszin de objectiviteit ervan te erkennen. Zijn filosofie gaat werkelijk over het ‘zijn’ en niet over de simpele ‘schijn’.

Het drama van de scheiding tussen geloof en rede

45. Met het ontstaan van de eerste universiteiten zag de theologie zich meer en meer direct geconfronteerd met andere vormen van wetenschappelijk onderzoek en kennis. Albertus de Grote en Thomas hielden wel vast aan een organisch verband tussen theologie en filosofie, maar ze waren ook de eersten om de autonomie te erkennen die filosofie en wetenschap behoeven om met succes op hun eigen terrein te kunnen opereren. Maar vanaf het einde der Middel-

47. Paulus VI, apostolische Brief *Lumen Ecclesiae* (20 november 1974), 8: AAS 66 (1974), 680.

48. Vgl. *Summa Theologiae* I, q.1, a, 6: “*Praeterea, haec doctrina per studium acquiritur. Sapientia autem per infusionem habetur, unde inter septem dona Spiritus Sancti commemoratur*”: “Bovendien wordt deze leer door studie verworven. Wijsheid wordt door instorting verkregen en wordt daarom gerekend onder de zeven gaven van de heilige Geest”.

49. *A.w.*, II-II, q.45, a, 1, ad 2; vgl. ook II-II, q.45, a, 2.

50. *A.w.*, I-II, q.109, a, 1, ad 1, waarin hij de befaamde zin van de *Ambrosiaster* overneemt, *In prima Cor* 12, 3: PL 17, 258.

51. Leo XIII, Encycliek *Aeterni patris* (4 augustus 1879): AAS 11 (1878-1879), 109.

52. *Lumen Ecclesiae*, 8: AAS 66 (1974), 68.

eeuwen verwerd geleidelijk het gerechtvaardigd onderscheid tussen de twee vormen van kennis tot een onzalige scheiding. Vanwege een uiterst rationalistische mentaliteit van sommige denkers verhardden de standpunten zich zozeer, dat men feitelijk terecht kwam bij een filosofie die van de inhoud van het geloof los stond en geheel autonoom ervan was. Een van de gevolgen van deze scheiding was ook een groeiende achterdocht ten opzichte van de rede zelf. Sommigen begonnen zich te laten leiden door een algemene sceptische en agnostische achterdocht, ofwel om meer ruimte te geven aan het geloof, ofwel om alle eventuele verwijzingen van het geloof naar de rede te ondermijnen.

Kortom, datgene wat in theorie en praktijk voor het patristisch en middeleeuws denken een diepe eenheid vormde, en wat een kennis voortbracht waarmee men de hoogste vormen van bespiegeling kon bereiken, werd feitelijk afgebroken door stelsels die een verstandelijke kennis voorstonden welke los stond van het geloof en dit verving.

46. De meest invloedrijke radicale standpunten zijn bekend en zijn vooral in de geschiedenis van het Westen zeer duidelijk te zien. Zonder overdrijving kan men stellen dat de ontwikkeling van het moderne filosofische denken voor een groot deel heeft plaats gegrepen onder steeds verder wegglijden van de christelijke openbaring, tot openlijk verzet daartegen toe. Deze ontwikkeling bereikte haar hoogtepunt in de vorige eeuw. Enige vertegenwoordigers van het idealisme hebben op verschillende manieren getracht het geloof en de inhoud ervan, zelfs het mysterie van de dood en opstanding van Jezus Christus, in voor het verstand verstaanbare dialectische structuren te vertalen. Hiertegen zijn verschillende vormen van een atheïstisch en filosofisch

onderbouwd humanisme opgekomen; deze beweerden dat het geloof schadelijk en vervreemdend was voor de ontwikkeling van een volledig autonoom denken. Ze deinsden er niet voor terug zich als nieuwe religies aan te dienen; daarmee legden ze de basis voor politieke en sociale ondernemingen die zijn uitgelopen op voor de mensheid rampzalige totalitaire systemen.

Op het gebied van het natuurwetenschappelijk onderzoek heerst thans een positivistische mentaliteit die niet alleen verafstaat van de christelijke visie op de wereld, maar ook en vooral zich afzijdig houdt van iedere verwijzing naar een metafysische en morele idee. Dientengevolge dreigen sommige geleerden, bij gebrek aan ethische bakens, de mens en het geheel van zijn leven niet langer in hun belangstelling centraal te stellen. In het bewustzijn van de mogelijkheden die de technische vooruitgang biedt, schijnen sommigen onder hen bovendien niet alleen te bezwijken voor het marktdenken, maar meer nog voor de bekoring om als halfgoden macht uit te oefenen over de natuur en over de mens zelf.

Tenslotte, als gevolg van de crisis van het rationalistisch denken is het *nihilisme* ontstaan. Als filosofie van het 'niets' weet dit onze tijdgenoten onder zijn ban te brengen. De aanhangers daarvan beweren dat het wetenschappelijk onderzoek doel in zich is, zonder enige hoop of mogelijkheid om de waarheid te bereiken. Volgens de nihilistische opvatting is het leven niet meer dan een gelegenheid voor het opdoen van indrukken en ervaringen waarbij de nadruk ligt op het kortstondig karakter daarvan. Het nihilisme ligt ten grondslag aan de wijd verspreide mentaliteit dat men geen blijvende verbintenissen moet aangaan, omdat alles voorlopig en vluchtig is.

47. Anderzijds mag men niet vergeten dat de rol zelf van de filosofie in de moderne

cultuur veranderd is. Was ze eerst wijsheid en universele kennis, geleidelijk is ze verworden tot niet meer dan een van de talrijke gebieden van menselijk weten; sterker nog, in zekere opzichten speelt ze nog enkel een geheel marginale rol. Andere vormen van rationalistisch denken hebben zich steeds sterker doen gelden, en naar voren gebracht hoe bijkomstig filosofische kennis is. Deze vormen van rationalistisch denken zijn niet gericht op het beschouwen van de waarheid en het zoeken naar het laatste doel en naar de zin van het leven, maar streven ernaar – althans die mogelijkheid bestaat – om het verstand te laten worden tot een instrument dat zich door nuttigheidsoverwegingen laat leiden en in dienst staat van bezit of macht.

Reeds in mijn eerste encycliciek heb ik erop gewezen hoe gevaarlijk het is deze weg als de enige juiste voor te stellen. Ik schreef: “De mens van onze tijd schijnt steeds weer bedreigd te worden door wat hij zelf voortbrengt, door de resultaten van het werk van zijn handen en nog meer door die van zijn geestesarbeid en van zijn wilsbeslissingen. De vruchten van deze veelvormige menselijke activiteit zijn – maar al te snel en dikwijls op een wijze die niet voorzien kan worden – onderhevig aan ‘vervreemding’ voor zover ze aan degenen die ze voortbrengen worden onttrokken; maar deze vruchten keren zich tenminste gedeeltelijk, in een zekere omvang consequent en indirect uit de gevolgen ontstaan, tegen de mens zelf; ze zijn feitelijk tegen hem gericht of kunnen dat zijn. Dit lijkt het belangrijkste hoofdstuk uit te maken van het drama van het huidig menselijk bestaan in zijn ruimste en universele omvang. Daarom leeft de mens steeds meer in angst. Hij vreest dat zijn voortbrengselen – niet alle weliswaar en niet het merendeel – maar sommige en juist die welke een belangrijk deel van zijn vindingrijkheid en ijver betreffen, zich geheel en al tegen hemzelf zouden kunnen

keren.”⁵³

Tengevolge van deze culturele veranderingen zoeken sommige filosofen niet langer naar de waarheid omwille van haarzelf, maar stellen zich het bereiken van een subjectieve zekerheid of een praktisch nut tot enig doel. De werkelijke waardigheid van de rede, niet langer tot het kennen van het ware en het zoeken van het absolute in staat, wordt als gevolg daarvan verduisterd.

48. Uit deze laatste periode van de geschiedenis van de filosofie kan men opmaken dat geloof en filosofisch denken steeds verder uiteengaan. Toch zal een aandachtig toeschouwer ook in het filosofisch denken van hen die tot vergroting van de kloof tussen geloof en rede hebben bijgedragen, soms in de kiem waardevolle gedachten bespeuren die, wanneer ze met oprechte geest en hart worden uitgediept en verder ontwikkeld, kunnen leiden tot de ontdekking van de weg der waarheid. Dergelijke gedachten treft men bijvoorbeeld aan in de diepgaande analyses van waarneming en ervaring, verbeelding en onderbewustzijn, persoonlijkheid en intersubjectiviteit, vrijheid en waarden, tijd en geschiedenis. Zelfs een onderwerp als de dood kan voor iedere denker tot een dringende uitnodiging worden om in zichzelf de echte betekenis van zijn bestaan te zoeken. Toch blijft staan dat de huidige verhouding tussen geloof en rede nauwkeurig moet worden nagegaan, omdat ieder van beide in vergelijking met de ander verarmd en verzwakt is geworden. De rede, beroofd van de steun der openbaring, is zijwegen ingeslagen waardoor ze haar uiteindelijk doel uit het oog dreigt te verliezen. Het geloof, van de rede beroofd, heeft de nadruk gelegd op gevoel en ervaring, en loopt daarbij het gevaar niet langer een universele stellingname te zijn. Het is een illusie te denken dat de kracht van het geloof groter zou zijn bij een zwakke rede; het

53. *Redemptor hominis*, 15.

tegendeel is waar: er dreigt dan het grote gevaar dat men het louter als een mythe of een vorm van bijgeloof gaat beschouwen. Omgekeerd: heeft de rede geen volwassen geloof tegenover zich, dan wordt ze er niet toe gebracht haar blik te richten op de nieuwheid en radicaliteit van het 'zijn'.

Men denke dus niet dat het niet ter zake zou zijn, als ik er krachtig en met nadruk op aandring dat geloof en filosofie de diepe eenheid terugvinden waardoor ze, met eerbiediging van de wederzijdse autonomie, aan hun eigen wezen trouw kunnen blijven. Aan de '*parrhèsia*' (het vrijuit durven spreken) van het geloof moet de stoutmoedigheid van de rede beantwoorden.

HOOFDSTUK V

De bemoeienissen van het leerambt op het gebied van de filosofie

De beoordeling door het leerambt als diaconie van de waarheid

49. De kerk houdt niet een eigen filosofie voor, noch geeft ze aan een bepaalde filosofie de voorkeur ten koste van andere.⁵⁴ De eigenlijke reden voor deze terughoudendheid is gelegen in het feit dat de filosofie, ook als ze met de theologie in betrekking treedt, volgens haar eigen methodes en regels te werk moet gaan. Anders zou er geen zekerheid zijn dat ze op de waarheid gericht blijft en daarnaar blijft streven

dankzij een verstandelijk controleerbare werkwijze. Wanneer een filosofie niet in het licht van de rede volgens haar eigen beginselen en specifieke methodes te werk zou gaan, zou ze weinig te betekenen hebben. Uiteindelijk is de bron van de autonomie die de filosofie geniet, gelegen in het feit dat de rede van nature gericht is op de waarheid en bovendien zelf beschikt over de middelen om die te bereiken. Evenzeer zal een zich van haar 'wezenlijke eigenschappen' bewuste filosofie ook zeker de eigen eisen en inzichten van de geopenbaarde waarheid respecteren.

Maar de geschiedenis heeft laten zien tot welke afwijkingen en dwalingen met name het moderne filosofisch denken vaak gekomen is. Het leerambt heeft opdracht noch deskundigheid om de leemten in een ontoereikende filosofische beschouwing aan te vullen. Maar het heeft wel de plicht om helder en krachtig te reageren wanneer aanvechtbare filosofische stellingen een bedreiging vormen voor het juist verstaan van hetgeen geopenbaard is, en wanneer onjuiste en partijdige theorieën worden verspreid die ernstige dwalingen verkondigen en het eenvoudige en zuivere geloof van het volk van God in verwarring brengen.

50. Het kerkelijk leerambt kan en moet dus in het licht van het geloof gezagvol haar kritisch oordeel uitspreken over filosofieën en opvattingen die met de christelijke leer in strijd zijn.⁵⁵ Het is ook de eerste taak van het leerambt aan te geven welke filosofische uitgangspunten en conclusies eventueel onverenigbaar zijn met de geopenbaarde waarheid, en daarmee tegelijk de eisen te formuleren die aan de filosofie vanuit het standpunt van het geloof gesteld worden. Bovendien zijn er bij de ontwikkeling van de filosofische kennis verschillende filosofische systemen ontstaan. Ook deze pluraliteit stelt het leerambt voor haar verantwoor-

54. Vgl. Pius XII, Encycliek *Humani generis* (12 augustus 1950).

55. Vgl. Eerste Vaticaans Concilie, eerste dogmatische Constitutie over de kerk van Christus *Pastor aeternus*: DS 3070; vgl. *Lumen gentium*, 25.

delijkheid haar oordeel te geven over de vraag in hoeverre de grondopvattingen waarvan deze systemen uitgaan, al dan niet verenigbaar zijn met de eigen eisen van Gods Woord en van het theologisch denken.

De kerk heeft de plicht aan te geven wat in een filosofisch systeem eventueel niet te verenigen schijnt met haar geloof. Bij talrijke filosofische onderwerpen, zoals God, de mens, zijn vrijheid en zedelijk handelen is zij direct betrokken, omdat deze betrekking hebben op de geopenbaarde waarheid waarvan zij de hoedster is. Bij de beoordeling hiervan hebben wij, bisschoppen, de plicht 'te getuigen van de waarheid' door het uitoefenen van een nederige maar vastberaden dienst die iedere filosoof op prijs zou moeten stellen, en die ten goede komt aan de *recta ratio*, dat wil zeggen aan de rede die op juiste wijze nadenkt over wat waar is.

51. Deze beoordeling moet dus niet allereerst negatief gezien worden, als zou het leerambt alle mogelijke bemiddeling willen uitschakelen of inperken. Integendeel, wanneer het zijn stem verheft, is de bedoeling daarvan op de eerste plaats het filosofisch denken te bevorderen en te stimuleren. Van de andere kant zullen de filosofen meer dan wie ook begrijpen hoe noodzakelijk zelfkritiek en verbetering van eventuele dwalingen zijn, en de noodzaak inzien om de te enge beperkingen te overstijgen waarbinnen hun denken vorm heeft gekregen. Met name dient men te bedenken dat de waarheid één is, ook al draagt de verwoording ervan het stempel van de geschiedenis, en sterker nog, de vrucht is van een door de zonde gewond en verzwakt mensenverstand. Daaruit volgt dat geen enkele historische vorm van filosofie er met recht aanspraak op kan maken de waarheid in haar geheel te omvatten, of de volledige verklaring te zijn van mens, wereld en verhouding tussen mens en God.

In onze tijd is er een groeiend aantal vaak uiterst gedetailleerde filosofische systemen, methodes, begrippen en redeneringen; daarom is een kritische beoordeling in het licht van het geloof nog dringender noodzakelijk. Deze beoordeling is niet eenvoudig. Het is immers al moeilijk de aangeboren en onvervreemdbare vermogens van de rede met haar eigen en historische beperkingen vast te stellen; maar soms is het een nog groter probleem om te onderscheiden wat, gezien vanuit het geloof, bepaalde filosofische stellingen aan waardevoels en vruchtbaars bieden, en omgekeerd wat er gevaarlijk en onjuist in is. Maar de kerk weet hoe dan ook dat "in Christus alle schatten van wijsheid en kennis verborgen liggen" (Kol 2,3). Om die reden spreekt zij zich uit en stimuleert ze het filosofisch denken, opdat de weg die tot het erkennen van het mysterie leidt, niet versperd wordt.

52. Het optreden van het leerambt om zijn inzicht duidelijk te maken over bepaalde filosofische stelsels is niet iets van enkel de jongste tijd. Men denke bijvoorbeeld slechts aan uitspraken in de loop der eeuwen over theorieën aangaande de pre-existentie van de ziel⁵⁶, of over verschillende, in astrologische theses gelegen vormen van afgoderij en van voor ingewijden bestemd bijgeloof⁵⁷, om maar niet te spreken van de meer systematische teksten tegen enige, niet met het christelijk geloof verenigbare stellingen van het latijns Averroïsme.⁵⁸

De reden dat het leerambt sinds het midden van de vorige eeuw vaker zijn stem heeft verheven, is gelegen in het feit dat in die periode talrijke katholieken hebben gemeend tegenover allerlei stromingen van het moderne denken hun eigen filosofie te moeten stellen. Het werd toen voor het leerambt van de kerk noodzakelijk ervoor te waken dat deze filosofieën op hun beurt naar onjuiste en negatieve vormen zouden

56. Vgl. Synode van Constantinopel: DS 403.

57. Vgl. Concilie van Toledo I: DS 205; Concilie van Braga I: DS 459-460; Sixtus V, Bulle *Caeli et terrae Creator* (5 januari 1586): *Bullarium Romanum* 4/4, Rome (1747), 176-179; Urbanus VIII, Bulle *Inscrutabilis iudiciorum* (1 april 1631): *Bullarium Romanum* 6/1, Rome (1758), 268-270.

58. Vgl. Concilie van Vienne, Decreet *Fidei catholicae*: DS 902; Vijfde Concilie van Lateranen, Bulle *Apostolici regiminis*: DS 1440.

59. Vgl. *Theses a Ludovico Eugenio Bautain iussu sui Episcopi subscriptae* (8 september 1840): DS 2751-2756; *Theses a Ludovico Eugenio Bautain ex mandato S. Congr. Episcoporum et Religiosorum subscriptae* (26 april 1844): DS 2765-2769.

60. Vgl. Heilige Congregatie van de Index, decreet *Theses contra traditionalismum Augustini Bonnetty* (11 juni 1855): DS 2811-2814.

61. Vgl. Pius IX, *Breve Eximiam tuam* (15 juni 1857): DS 2828-2831; *Breve Gravissimas inter* (11 december 1862): DS 2850-2861.

62. Vgl. Heilige Congregatie van het Heilig Officie, decreet *Errores ontologistarum* (18 september 1861): DS 2841-2847.

63. *Dei Filius*, II: DS 3004; can. 2, 1: DS 3026.

64. *A.w.*, IV: DS 3015, aangehaald in *Gaudium et spes*, 59.

65. *Dei Filius*, IV: DS 3017.

66. Vgl. Pius X, Encycliek *Pascendi dominici gregis* (8 september 1907): AAS 40 (1907), 596-597.

Vervolg noten op blz. 35

afglijden. Zo werden naast elkaar veroordeeld: enerzijds *het fideïsme*⁵⁹ en *het radicale traditionalisme*⁶⁰, vanwege hun wantrouwen jegens de natuurlijke vermogens van de rede; anderzijds *het rationalisme*⁶¹ en *het ontologisme*⁶², omdat deze aan het natuurlijk verstand een kennis toeschreven die alleen in het licht van het geloof te verkrijgen is. De positieve elementen van dit debat werden systematisch samengevat in de dogmatische Constitutie *Dei Filius*, waarin voor het eerst een Oecumenisch Concilie, in *casu* Eerste Vaticaans Concilie, zich plechtig uitsprak over de betrekkingen tussen geloof en rede. De in deze tekst vervatte leer gaf een sterke en positieve impuls aan het filosofisch onderzoek van vele gelovigen, en is ook thans nog norm en ijkpunt voor een juist en systematisch christelijk denken op dit gebied.

53. Meer nog dan op bepaalde filosofische stellingen hadden de uitspraken van het leerambt betrekking op de voor het verstaan van het geloof noodzakelijke rationale, en uiteindelijk dus filosofische kennis. De gewone en constante leer die door het leerambt aan de gelovigen was voorgehouden, werd door Eerste Vaticaans Concilie samengevat en plechtig bevestigd, waarmee dit Concilie duidelijk liet zien dat natuurlijke kennis van God en openbaring, of geloof en rede, van elkaar te scheiden noch tot elkaar te herleiden zijn. Het Concilie ging uit van het fundamenteel criterium, door de openbaring zelf vooropgesteld, van de natuurlijke kenbaarheid van het bestaan van God, oorsprong en doel van alle dingen⁶³, en besloot met de reeds vermelde plechtige verklaring: “Er bestaat een dubbele kenorde die niet alleen in uitgangspunt maar ook in object onderscheiden is.”⁶⁴ Tegen iedere vorm van rationalisme moest dus bevestigd worden dat er onderscheid is tussen de geheimen van het geloof en de ont-

dekkingen van de filosofie, en ook dat de geheimen van het geloof de ontdekkingen van de filosofie overstijgen en er voorrang op hebben. Van de andere kant moest tegenover de verleidingen van het fideïsme opnieuw de eenheid van de waarheid bevestigd worden en dus de positieve bijdrage die de rationale kennis kan en moet leveren aan de geloofskennis: “Maar hoewel het geloof boven de rede staat, kan er nooit een echte tegenspraak zijn tussen geloof en rede, aangezien dezelfde God die de geheimen openbaart en het geloof schenkt, ook in de geest van de mens het licht van de rede heeft gelegd: God kan zichzelf niet verloochenen en evenmin kan ooit dat wat waar is in tegenspraak komen met wat waar is.”⁶⁵

54. Ook in deze eeuw is het leerambt herhaaldelijk op dit onderwerp teruggekomen, en heeft het voor de bekoring van het rationalisme gewaarschuwd. Het spreken van paus Pius X moet tegen deze achtergrond gezien worden, toen hij vaststelde dat filosofische stellingen van fenomenologische, agnostische en immanentistische aard ten grondslag lagen aan het modernisme.⁶⁶ Men mag ook niet vergeten hoe belangrijk de katholieke afwijzing was van de marxistische filosofie en het goddeloos communisme.⁶⁷

Op zijn beurt waarschuwde paus Pius XII in de Encycliek *Humani generis* tegen onjuiste interpretaties die samenhangen met het evolutionisme, existentialisme en historicisme. Hij stelde duidelijk dat deze theorieën niet door theologen waren uitgewerkt of voorgesteld, maar afkomstig waren “van buiten de schaapstal van Christus”.⁶⁸ Hij voegde eraan toe dat dergelijke dwalingen niet zomaar afgewezen moesten worden, maar dat men ze aan kritisch onderzoek moest onderwerpen: “De katholieke theologen en filosofen, wier zware taak het is de goddelijke en menselijke waarheid te

beschermen en in de harten der mensen in te prenten, mogen van deze in mindere of meerdere mate van het rechte spoor afwijkende meningen niet onkundig blijven, en ze niet zonder meer voorbijgaan. Ja, zij zelf moeten deze opvattingen goed doorzien, omdat ziekten niet goed genezen kunnen worden, tenzij men ze eerst behoorlijk kent, en ook omdat soms in deze valse bedenkels iets waars verscholen ligt, en tenslotte ook omdat zij de geest prikkelen om sommige waarheden, hetzij op wijsgerig, hetzij op theologisch gebied, met meer zorg te onderzoeken en te overwegen.”⁶⁹

Bij het vervullen van haar speciale opdracht in dienst van het universeel leerambt van de paus⁷⁰ heeft de Congregatie voor de Geloofsleer nog niet lang geleden moeten ingrijpen, om te wijzen op het gevaar dat er schuilt in het door sommige bevrijdingstheologen kritiekloos aanvaarden van stellingen en methoden die aan het marxisme ontleend zijn.⁷¹

In het verleden heeft het leerambt dus herhaaldelijk en op verschillende wijzen op het gebied van de filosofie zijn oordeel uitgesproken. Mijn vereerde voorgangers hebben zo een kostbare bijdrage geleverd die niet vergeten mag worden.

55. Beschouwen we de huidige situatie, dan zien we de problemen uit het verleden, zij het in nieuwe gedaante, terugkeren. Het gaat niet langer over kwesties die alleen op bepaalde individuen of groepen betrekking hebben, maar over overtuigingen die zo wijd verspreid zijn dat ze tot op zekere hoogte tot een algemene geesteshouding worden. Een voorbeeld hiervan is het grondig wantrouwen ten opzichte van de rede dat uit de meest recente ontwikkelingen in talrijke filosofische geschriften blijkt, zodat van verschillende zijden gesproken wordt van “het einde van de metafysica”. Men wil dat de filosofie genoeg neemt met meer

bescheiden taken, zoals enkel het verklaren van feiten, of alleen het onderzoeken van bepaalde terreinen van menselijk weten en de structuren daarvan.

Ook in de theologie duiken de bekoringen uit het verleden weer op. In sommige theologieën van deze tijd is een nieuwe vorm van *rationalisme* in opkomst, met name wanneer beweringen die men filosofisch goed onderbouwd acht, tot norm worden genomen voor het theologisch onderzoek. Dat gebeurt vooral als de theoloog bij gebrek aan filosofische scholing zich kritiekloos laat beïnvloeden door beweringen die in de tegenwoordige taal en cultuur gangbaar zijn, maar onvoldoende rationeel onderbouwd zijn.⁷²

Ook dreigt het gevaar dat mensen vervallen tot *fideïsme*; dit erkent niet hoe belangrijk de rationele kennis en het filosofisch betoog zijn voor het verstaan van het geloof, sterker nog, voor de mogelijkheid zelf om in God te geloven. Een wijd verspreid symptoom van deze fideïstische trend is het ‘biblicisme’, dat geneigd is het lezen en de exegese van de heilige Schrift te beschouwen als enige maatstaf voor de waarheid. Zo wordt Gods Woord enkel en alleen met de heilige Schrift gelijk gesteld, en wordt de leer van de kerk ondergraven die het Tweede Vaticaans Concilie uitdrukkelijk heeft bevestigd. Na eraan te hebben herinnerd dat Gods Woord zowel in de heilige teksten als in de overlevering aanwezig is⁷³, verklaart de constitutie *Dei verbum* uitdrukkelijk: “De heilige overlevering en de heilige Schrift vormen één heilig aan de kerk toevertrouwd pand. Dit aanhangend, volhardt het gehele heilige volk, één met zijn herders, voortdurend in de leer van de apostelen.”⁷⁴ Voor de kerk is de heilige Schrift evenwel niet het enige ijkpunt. “Haar hoogste geloofsregel”⁷⁵ ontleent zij aan de eenheid die de Geest tot stand heeft gebracht tussen de heilige overlevering, de

67. Vgl. Pius XI, Encycliek *Divini redemptoris* (19 maart 1937): AAS 29 (1937), 65-106.

68. Pius XII, Encycliek *Humani generis* (12 augustus 1950): AAS 42 (1950), 562-563.

69. A.w., 563-564.

70. Vgl. Johannes Paulus II, apostolische Constitutie *Pastor bonus* (28 juni 1988), 48-49; Congregatie voor de Geloofsleer, Instructie over de kerkelijke roeping van de theoloog, *Donum veritatis* (24 mei 1990).

71. Vgl. Congregatie voor de Geloofsleer, Instructie over enkele aspecten van de ‘theologie van de bevrijding’, *Libertatis nuntius* (6 augustus 1984).

72. Helder en gezagvol had het Eerste Vaticaans Concilie deze dwaling reeds veroordeeld, en enerzijds gesteld dat “wat het geloof betreft ... de katholieke kerk belijdt dat dit een bovennatuurlijke deugd is waardoor wij, met ondersteuning van God en hulp van de genade, datgene wat Hij geopenbaard heeft als waar aannemen, niet omdat het natuurlijk licht van het verstand de intrinsieke waarheid ervan aantoonst,

Vervolg noten op blz. 36

maar omdat de openbare God zelf zich niet kan vergissen noch ons bedriegen": *Dei Filius*, III: ds 3008; can. 3, 2: ds 3032. Anderzijds verklaarde het Concilie dat "het verstand nooit in staat zal zijn om [de mysteries] op dezelfde manier te doorgronden als de waarheden die zijn eigen ken-object zijn": *A.w.*, IV; ds 3016. Vandaar de praktische conclusie: "De christengelovigen hebben niet het recht om, als zouden het gerechtvaardigde gevolgtrekkingen zijn uit de wetenschap, meningen te verdedigen die als strijdig met het geloof bekend zijn, vooral als deze door de kerk zijn afgewezen, maar ze hebben de strikte plicht ze veeleer als dwalingen te beschouwen die getooid zijn met een bedrieglijke schijn van waarheid": *A.w.*, IV: ds 3018.

73. Vgl. *Dei verbum*, 9-10.

74. *A.w.*, 10.

75. *A.w.*, 21.

76. Vgl. *a.w.*, 10.

77. Vgl. *Humani generis*: AAS 42 (1950), 565-567; 571-573.

78. Vgl. Leo XIII, Encycliek *Aeterni Patris* (4 augustus 1879): AAS 11 (1878-1879), 97-115.

heilige Schrift en het leerambt van de kerk, in een zodanige wederkerigheid dat deze drie onafhankelijk van elkaar niet kunnen bestaan.⁷⁶

Bovendien mag het gevaar niet worden onderschat wanneer men, door toepassing van een enkele methode, uit de heilige Schrift de waarheid wil afleiden, terwijl men voorbijgaat aan de noodzaak van een meer omvattende exegese, waardoor men met de gehele kerk kan komen tot de volle betekenis van de teksten. Allen die zich aan de studie van de heilige Schrift wijden, moeten altijd bedenken dat ook aan de verschillende hermeneutische methoden een filosofische gedachte ten grondslag ligt die, alvorens op de heilige teksten te worden toegepast, om zorgvuldig onderzoek vraagt.

Andere vormen van latent fideïsme kan men herkennen aan de geringe aandacht die besteed wordt aan de speculatieve theologie en aan de minachting voor de klassieke filosofie, terwijl toch aan haar begrippensysteem de termen ontleend zijn voor het verstaan van het geloof en de formulering van het dogma. Paus Pius XII, roemrijker gedachtenis, heeft gewaarschuwd tegen een dergelijk verwaarlozen van de filosofische traditie en tegen het opgeven van de traditionele terminologie.⁷⁷

56. Tot slot, men constateert een veel voorkomende achterdocht tegen algemene en absolute uitspraken, met name onder hen die de waarheid zien als resultaat van consensus en niet als de harmonie tussen verstand en objectieve werkelijkheid. Het is natuurlijk te begrijpen dat het, in een wereld met zijn zo talrijke specialismen, moeilijk kan zijn die volle en ultieme betekenis van het leven te herkennen waarnaar de filosofie traditioneel gezocht heeft. Maar, in het licht van het geloof dat in Jezus Christus die uiteindelijke betekenis herkent, kan ik de filosofen, of ze christen zijn of

niet, alleen maar opwekken om vertrouwen te hebben in de vermogens van de menselijke rede, en om zich bij hun wijsgerig denken niet te bescheiden doelen te stellen. De geschiedenis van het millennium dat binnenkort wordt afgesloten, leert dat dit de weg is die moet worden gegaan: de passie voor de uiteindelijke waarheid mag niet verloren gaan, noch het enthousiasme voor het wetenschappelijk onderzoek of de durf om nieuwe wegen te ontdekken. Het geloof prikkelt het verstand om zijn isolement te verlaten en om, omwille van al wat schoon, goed en waar is, bereid te zijn tot het nemen van risico's. Zo wordt het geloof tot overtuigende en overtuigende pleitbezorger van de rede.

De belangstelling van de kerk voor de filosofie

57. Het leerambt heeft zich er in ieder geval niet toe beperkt te wijzen op dwalingen en afwijkingen van filosofische theorieën. Met een zelfde aandacht heeft het de grondbeginselen voor een echte vernieuwing van het filosofisch denken naar voren willen brengen, en zo ook concreet aangegeven welke wegen gevolgd moeten worden. Wat dit betreft heeft paus Leo XIII met zijn encycliek *Aeterni Patris* een stap gezet van historisch belang voor het leven van de kerk. Tot nu toe was deze tekst het enige pauselijk document van die orde dat geheel gewijd was aan de filosofie. De leer van het Eerste Vaticaans Concilie over de verhouding tussen geloof en rede werd door deze grote paus hernomen en verder uitgewerkt, waarbij hij liet zien dat het filosofisch denken een wezenlijke bijdrage betekent voor het geloof en voor de theologische wetenschap.⁷⁸ Nu, meer dan een eeuw later, hebben veel punten uit die tekst zowel op praktisch als op pedagogisch vlak, en allereerst

met betrekking tot de onvergelykelijke waarde van de filosofie van Thomas van Aquino, nog niets van hun betekenis verloren. Het kwam paus Leo XIII voor, dat het opnieuw voorhouden van het denken van de Doctor Angelicus de beste methode was om de filosofie weer conform de eisen van het geloof te gebruiken. Hij schreef: "Juist wanneer Thomas, terecht, een volmaakt onderscheid maakt tussen geloof en rede, verenigt hij beide door banden van wederzijdse genegenheid: hij laat aan ieder van beide de hun toekomende rechten en waardigheid."⁷⁹

58. De gelukkige gevolgen van deze pauselijke oproep zijn welbekend. Studies over het denken van Thomas en de andere scholastieke schrijvers kregen een nieuwe impuls. Historisch onderzoek werd sterk aangemoedigd, met als bijkomend gevolg dat de tot dan toe zeer onderschatte rijkdommen van het denken in de Middeleeuwen weer ontdekt werden, en er nieuwe thomistische scholen ontstonden. Door gebruik te maken van de historische methode werd Thomas' werk steeds beter bekend, en veel geleerden hadden de moed om de thomistische traditie in te brengen in de filosofische en theologische discussies van die tijd. De meest invloedrijke katholieke theologen van deze eeuw, aan wier denken en onderzoek het Tweede Vaticaans Concilie veel te danken heeft, waren kinderen van deze herleving van de thomistische filosofie. Zo kon in de twintigste eeuw de kerk beschikken over een groot aantal krachtige denkers die in de school van de Doctor Angelicus gevormd waren.

59. Toch was de thomistische en neo-thomistische vernieuwing niet het enige teken van de herleving van het filosofisch denken in de christelijk geïnspireerde cultuur. Reeds daarvoor, en gelijk opgaand met de oproep

van Leo XIII hadden talrijke katholieke filosofen van zich doen horen die, aansluitend bij meer recente gedachtestromingen en volgens eigen methodes, filosofische werken hadden geproduceerd die van grote invloed en blijvende waarde waren. Sommigen kwamen tot het opstellen van zo gedingde syntheses dat deze in het geheel niet onderdeden voor de grote systemen van het idealisme; anderen legden bovendien de kentheoretische grondslagen voor een nieuwe benadering van het geloof in het licht van een vernieuwd verstaan van het moreel geweten; weer anderen schiepen een filosofie die, uitgaande van de analyse van de immanentie, de weg opende naar het transcendent; tenslotte waren er ook die de eisen van het geloof zochten te combineren in het perspectief van de fenomenologische methode. Uitgaande dus van verschillende standpunten heeft men voortdurend modellen van filosofische bespiegeling gehanteerd waarmee men de grote traditie van het christelijk denken in de eenheid van geloof en rede levend wilde houden.

60. Van zijn kant biedt het Tweede Vaticaans Concilie een rijke en vruchtbare leer met betrekking tot de filosofie. Met name in samenhang met deze encycliek mag ik niet onvermeld laten dat een heel hoofdstuk uit de Constitutie *Gaudium et spes* in zekere zin een samenvatting geeft van bijbelse antropologie die ook een bron van inspiratie is voor de filosofie. In die bladzijden wordt gesproken over de betekenis van de mens, geschapen naar Gods beeld; er wordt gewezen op zijn waardigheid en zijn staan boven de rest van de schepping, en men laat het transcendente vermogen zien van zijn verstand.⁸⁰ Ook komt in *Gaudium et spes* het probleem van het atheïsme ter sprake; daarbij worden de dwalingen van deze filosofische opvatting, vooral met betrekking tot de onvervreembare waardigheid en vrijheid

79. *I.a.p.*, 109.

80. Vgl. *Gaudium et spes*, 14-15.

van de menselijke persoon, goed aangegeven.⁸¹ Het staat vast dat de woorden die het hoogtepunt vormen van deze bladzijden, een diepe filosofische betekenis hebben, en ik heb ze overgenomen in mijn eerste encycliciek *Redemptor hominis*, als een van de vaste referentiekaders van mijn onderricht: "In werkelijkheid licht het mysterie van de mens alleen op in het mysterie van het mens geworden Woord. Adam, de eerste mens, was immers de voorafbeelding van de toekomstige mens, namelijk Christus de Heer. Christus, de laatste Adam, maakt juist door de openbaring van het mysterie van de Vader en diens liefde de mens voor zichzelf duidelijk en geeft hem inzicht in zijn zeer hoge roeping."⁸²

Het Concilie heeft zich ook beziggehouden met het onderricht in de filosofie; de kandidaten voor het priesterschap moeten deze bestuderen; het zijn aanbevelingen die meer in het algemeen op het gehele christelijk onderricht kunnen worden toegepast. Het Concilie zegt: "De wijsgerige wetenschappen moeten zo worden gegeven dat de studenten vooral een handreiking krijgen tot een degelijke en samenhangende kennisgeving van de mens, de wereld en van God. Daarbij vinden zij steun van het altijd weer geldende filosofische erfgoed, terwijl anderzijds rekening wordt gehouden met de wijsgerige onderzoekingen van de laatste tijden."⁸³

Deze richtlijnen zijn herhaaldelijk in andere documenten van het leerambt bekrachtigd en verder uitgewerkt, teneinde, vooral voor hen die zich op de studie van de theologie voorbereiden, een degelijke filosofische vorming te waarborgen. Van mijn kant heb ik meermalen op het belang geweten van deze filosofische vorming voor hen die eens in de zielzorg te maken zullen krijgen met de vragen van de moderne wereld, en de oorzaken zullen moeten verstaan van allerlei vormen van gedrag, zodat ze er ade-

quaat op kunnen reageren.⁸⁴

61. Als we ons over dit onderwerp bij verschillende gelegenheden hebben moeten uitspreken, waarbij we de betekenis van Thomas' inzichten opnieuw bekrachtigden en erop aandrongen zich vertrouwd te maken met zijn denken, was vaak de reden daarvan dat de richtlijnen van het leerambt niet altijd met de gewenste bereidheid werden opgevolgd. In de jaren na het Tweede Vaticaans Concilie heeft men in veel katholieke faculteiten op dit punt een zekere verschraling kunnen opmerken die te wijten was aan een geringere belangstelling zowel voor de scholastieke filosofie als meer in het algemeen voor de studie van de filosofie. Met verbazing en spijt moet ik vaststellen dat dit gebrek aan belangstelling voor de filosofiestudie door een aantal theologen gedeeld wordt.

Voor dit gebrek aan belangstelling zijn verschillende redenen aan te voeren. Allereerst is er het wantrouwen in de rede dat men aantreft bij een groot deel van de moderne filosofie; deze heeft zich veelal van het metafysisch bestuderen van de laatste levensvragen afgewend om alle aandacht te besteden aan meer bijzondere en streekgebonden, soms puur formele vraagstukken. Daar komt een misverstand bij dat met name ontstaan is met betrekking tot de 'menswetenschappen'. Het Tweede Vaticaans Concilie heeft meerdere malen op het positief belang gewezen van wetenschappelijk onderzoek met het oog op een grondiger kennis van het mysterie van de mens.⁸⁵ Maar als aan de theologen gevraagd wordt zich vertrouwd te maken met deze wetenschappen en ze zo nodig bij hun wetenschappelijk werk correct toe te passen, mag dit niet verstaan worden als een stilzwijgend verlof om de filosofie bij de pastorale vorming en de *praeparatio fidei* ter zijde te laten of te vervangen. Een verdere factor is

81. Vgl. *A.w.*, 20-21.

82. *A.w.*, 22; vgl. *Redemptor hominis*, 8.

83. Tweede Vaticaans Concilie, Decreet over de vorming van de priesters, *Optatam totius*, 15.

84. Vgl. Johannes Paulus II, apostolische Constitutie *Sapientia christiana* (15 april 1979), art. 79-80: *AAS* 71 (1979), 495-496; postsynodale apostolische Exhortatie *Pastores dabo vobis* (25 maart 1992), 52; vgl. ook enige commentaren op de filosofie van Thomas: Toespraak op de Pauselijke Universiteit Angelicum (17 november 1979): *Insegnamenti*, II, 2 (1979), 1177-1189; Toespraak tot de deelnemers aan het Achtste Internationaal Thomistisch Congres (13 september 1980): *Insegnamenti* III, 2 (1980), 604-615; Toespraak tot de deelnemers aan het Internationaal Congres van het Sint-Thomasgenootschap over de leer van de ziel bij de Heilige Thomas (4 januari 1986): *Insegnamenti*, IX, 1 (1986), 18-24;

Vervolg noten op blz. 39

de hernieuwde belangstelling voor de inculcatie van het geloof. Met name dankzij het leven van de jonge kerken heeft men niet alleen met breed uitgewerkte manieren van denken kennis kunnen maken, maar ook met het bestaan van een hele reeks vormen van volkswijheid. Dat vormt een waarachtig erfgoed aan culturen en tradities. Maar de bestudering van de traditionele gebruiken moet hand in hand gaan met filosofisch onderzoek; dit kan de positieve aspecten van de volkswijsheid naar voren doen komen, en het verband daarvan leggen met de evangeliieverkondiging.⁸⁶

62. Ik wil duidelijk herhalen dat de studie van de filosofie van wezenlijk belang is, en een onmisbaar onderdeel uitmaakt van de studie der theologie en de vorming van de toekomstige priesters. Het is geen toeval dat het *curriculum* van de studie der theologie voorafgegaan wordt door een tijd die bestemd is om zich in het bijzonder op de filosofie toe te leggen. Dit door het Vijfde Concilie van Lateranen⁸⁷ bekrachtigd besluit is gegrond op de in de Middeleeuwen gegroeide ervaring, toen het belang duidelijk was geworden van een harmonieus samengaan van filosofische en theologische kennis. Deze studieregeling heeft, ook al was het maar indirect, een groot deel van de ontwikkeling der moderne filosofie beïnvloed, verlicht en bevorderd. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de invloed die de *Disputationes metaphysicae* van Francisco Suárez heeft gehad: ze werden zelfs in de Lutherse universiteiten in Duitsland gebruikt. Omgekeerd was het ontbreken van deze methode oorzaak van grote tekortkomingen in de priesteropleiding en het theologisch onderzoek. Men denke slechts aan het gebrek aan aandacht voor het moderne denken en de moderne cultuur, hetgeen heeft geleid ofwel tot het afwijzen van iedere dialoog, of tot het klakkeloos

aanvaarden van iedere filosofie.

Van harte hoop ik dat deze moeilijkheden overwonnen zullen worden door een intelligente filosofische en theologische opleiding die in de kerk nooit mag ontbreken.

63. Omwille van de hier genoemde redenen meende ik het dringend noodzakelijk door middel van deze encycliek te wijzen op het grote belang dat de kerk aan de filosofie hecht, en meer nog op de innige band tussen de theologische arbeid en het filosofisch zoeken naar de waarheid. Daaruit volgt voor het leerambt de plicht een wijze van filosofisch denken aan te geven en te bevorderen dat geen wanklank vertoont met betrekking tot het geloof. Het is mijn taak om bepaalde beginselen en criteria aan te geven die naar mijn oordeel noodzakelijk zijn, wil men weer komen tot een harmonieuze en doeltreffende relatie tussen theologie en filosofie. In het licht van deze beginselen en criteria zal het mogelijk zijn duidelijker aan te geven welke betrekkingen de theologie moet onderhouden met de verschillende filosofische systemen of opvattingen die in de moderne wereld leven, alsmede over wat voor soort betrekkingen het gaat.

Congregatie voor de Katholieke Opvoeding, *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* (6 januari 1970), 70-75: AAS 62 (1970), 366-368; Decreet *Sacra Theologia* (20 januari 1972): AAS 64 (1972), 583-586.

85. Vgl. *Gaudium et spes*, 57; 62.

86. Vgl. A.w., 44.

87. Vgl. Vijfde Concilie van Lateranen, Bulle *Apostolici regimini sollicitudo* Sessie VIII: *Conc. oecum. Decreta* (1991), 605-606.

HOOFDSTUK VI

Wisselwerking tussen theologie en filosofie

De geloofswetenschap en de eisen van de filosofische rede

64. Te allen tijde en overal op aarde is Gods Woord tot iedere mens gericht, en de mens is van nature een filosoof. In het licht van het geloof werkt de theologie van haar kant dit Woord van God doordacht en wetenschappelijk uit; daarom mag zij niet nalaten om bij sommige van haar uiteenzettingen en bij het vervullen van haar specifieke opdrachten in contact te treden met de in de loop van de geschiedenis ontwikkelde wijsgerige stelsels. Ik wil de theologen geen bepaalde methodes aanbevelen, want dat is niet de taak van het leerambt. Veeleer wil ik enige specifieke opdrachten van de theologie in herinnering roepen waarbij het, op grond van de aard zelf van het geopenbaarde Woord, geboden is gebruik te maken van het filosofisch denken.

65. De structuur van de theologie als geloofswetenschap is gebaseerd op een dubbel methodisch beginsel: *auditus fidei* en *intellectus fidei*. Volgens het eerste beginsel maakt zij zich de inhoud van de openbaring eigen zoals deze zich geleidelijk heeft ontwikkeld in de heilige Overlevering, de heilige Schrift en het levend leerambt van de kerk.⁸⁸ Met het tweede wil de theologie door middel van speculatief onderzoek beantwoorden aan de specifieke eisen van het denken.

Met betrekking tot de voorbereiding op een juist *auditus fidei* levert de filosofie een

eigen bijdrage aan de theologie door het bestuderen van de structuur van het kennen en van het onderling verkeer onder mensen, en met name van de verschillende vormen en functies van de taal. Niet minder belangrijk is de bijdrage van de filosofie aan een meer volledig verstaan van de kerkelijke overlevering, de verklaringen van het leerambt en de uitspraken van de grootmeesters van de theologie: deze verschillende elementen zijn vaak in termen en begrippen vervat die ontleend zijn aan een bepaalde filosofische traditie. In een dergelijk geval moet de theoloog niet alleen de begrippen en termen uitleggen die door de kerk gebruikt worden in haar denken over en ontwikkelen van haar leer, maar – wil hij komen tot juiste en consistente uitleg daarvan – ook een grondige kennis bezitten van de filosofische stelsels die mogelijkerwijze deze begrippen en terminologie hebben beïnvloed.

66. Wat het *intellectus fidei* betreft, moet allereerst bedacht worden dat de goddelijke waarheid, “die ons in de Schriften wordt voorgehouden en op juiste wijze door de leer van de kerk verstaan”⁸⁹, zozeer een eigen inzichtelijkheid en logische samenhang bezit dat ze een echt weten betekent. Het *intellectus fidei* zet deze waarheid uiteen, niet alleen door in te gaan op de logische en begrippelijke structuren van de stellingen waarin de leer van de kerk uiteen wordt gezet, maar ook en vooral door de heilbrengende betekenis van dergelijke stellingen te doen zien voor de individuen en de mensheid. Vanuit deze gezamenlijke stellingen komt de gelovige tot kennis van de heilsgeschiedenis, die haar hoogtepunt vindt in de persoon van Jezus Christus en in zijn paasmysterie. Door zijn geloofsinstemming heeft hij aan dat mysterie deel.

Zowel verhalenderwijze alsook en vooral in betogende vorm moet de *dogmatische*

88. Vgl. *Dei verbum*, 10.

89. Thomas van Aquino, *Summa theologica*, II-II, q.5, a.3, ad 2.

theologie van haar kant de universele betekenis naar voren weten te brengen van het mysterie van de Ene en Drie-ene God en van het heilsbestel. Ze moet dat doen door rationele uiteenzettingen die op kritische en algemeen verstaanbare wijze geformuleerd worden. Zonder de hulp van de filosofie zou verduidelijking niet mogelijk zijn van theologische onderwerpen als het spreken over God, de persoonlijke betrekkingen binnen de Drie-eenheid, het scheppend in de wereld werkzaam zijn van God, de verhouding tussen God en mens, de identiteit van Christus, waarlijk God en waarlijk mens. Hetzelfde geldt voor verschillende onderwerpen uit de moraaltheologie; deze maakt rechtstreeks gebruik van begrippen als zedenwet, geweten, vrijheid, persoonlijke verantwoordelijkheid, schuld, en dergelijke meer; dit zijn begrippen die op het vlak van de filosofische ethica gedefinieerd worden.

Het verstand van de gelovige moet dus een natuurlijke, ware en samenhangende kennis bezitten van het geschapene, de wereld en de mens, die ook voorwerp zijn van de goddelijke openbaring; sterker nog, het verstand moet bij machte zijn om deze kennis begripsmatig en met kracht van argumenten uiteen te zetten. Vandaar dat de speculatieve dogmatische theologie een filosofie over de mens, over de wereld, en meer nog vooral over het 'zijn' veronderstelt en impliceert, gebaseerd op de objectieve waarheid.

67. Omdat de *fundamentealtheologie* een discipline is die tot taak heeft rekenschap te geven van het geloof (vgl. 1Pe 3,15), zal ze zich er op moeten toeleggen de relatie tussen geloof en filosofisch denken te rechtvaardigen en uiteen te zetten. Herinnerend aan de leer van Paulus (vgl. Rom 1,19-20) heeft het Eerste Vaticaans Concilie reeds gewezen op het bestaan van natuurlijke waarheden, die dus langs filosofische weg

gekend kunnen worden. Voor de aanvaarding van de openbaring wordt de kennis van deze waarheden zonder meer verondersteld. Bij het bestuderen van de openbaring en haar geloofwaardigheid, gepaard met de daaraan beantwoordende geloofsakt, dient de fundamentealtheologie aan te tonen hoe, in het licht van de kennis door middel van het geloof, bepaalde waarheden aan het licht treden die de rede reeds langs de weg van haar onafhankelijk onderzoek inziet. De openbaring schenkt aan deze waarheden een volle betekenis door ze te richten op de rijkdom van het geopenbaarde mysterie waarin zij hun uiteindelijk doel vinden. Men denke bijvoorbeeld aan de natuurlijke Godskennis, aan de mogelijkheid om de goddelijke openbaring te onderscheiden van andere verschijnselen of om de geloofwaardigheid ervan te erkennen, aan het vermogen van de menselijke taal om zelfs over dingen die iedere menselijke ervaring te boven gaan, duidelijk en naar waarheid te spreken. Langs al deze waarheden wordt de geest ertoe gebracht te erkennen dat er een werkelijk op het geloof voorbereidende weg bestaat die kan leiden tot het aanvaarden van de openbaring, zonder dat die weg op welke wijze dan ook in strijd komt met de eigen beginselen en autonomie van deze geest.⁹⁰

Op dezelfde wijze dient de fundamentealtheologie aan te tonen dat het geloof zonder meer gepaard kan gaan met de wezenlijke eis, het door middel van de rede te verklaren opdat de rede in volle vrijheid ermee kan instemmen. Zo zal het geloof "ten volle de weg kunnen tonen aan de oprecht naar de waarheid zoekende rede. Hoewel het geloof als gave van God niet op de rede gebaseerd is, kan het er zeker niet buiten. Tegelijk wordt het duidelijk dat de rede door het geloof versterkt moet worden om horizonten te ontdekken waartoe ze uit zich niet in staat zou zijn."⁹¹

90. "Het onderzoek naar de omstandigheden waarin de mens uit zichzelf de eerste fundamentele vragen stelt naar de zin van het leven, naar het doel dat hij eraan geven wil, naar wat hem na de dood te wachten staat, is voor de fundamentealtheologie de noodzakelijke preambule, wil ook in onze tijd het geloof ten volle aan de oprecht naar de waarheid zoekende rede de weg kunnen wijzen": Johannes Paulus II, brief gericht tot de deelnemers aan het Congres over Fundamentealtheologie, bij gelegenheid van 125ste verjaardag van de dogmatische Constitutie *Dei Filius* (30 september 1995), 4.

91. *T.a.p.*

68. Nog meer misschien heeft de *moraaltheologie* de bijdrage van de filosofie nodig. In het Nieuwe Verbond is het mensenleven immers veel minder door voorschriften geregeld dan in het Oude Verbond. Het leven in de Geest leidt de gelovigen tot een vrijheid en verantwoordelijkheid die verder gaan dan de Wet zelf. Toch worden door het evangelie en de geschriften van de apostelen algemene beginselen en ook precieze lessen en voorschriften voorgehouden om zich als christen te gedragen. Om deze toe te passen op de bijzondere omstandigheden van het persoonlijk en maatschappelijk leven moet de christen in staat zijn om zijn geweten en verstandelijke vermogens volledig te gebruiken. Anders gezegd, de moraaltheologie moet zich bedienen van een juiste filosofische opvatting zowel over de menselijke natuur en de maatschappij als over de algemene beginselen voor een morele beslissing.

69. Ongetwijfeld kan men tegenwerpen dat de theoloog in de huidige situatie niet zozeer van de filosofie maar eerder van andere vormen van menselijke kennis gebruik zou moeten maken, zoals van de geschiedenis en vooral van de natuurwetenschappen, waarvan de recente buitengewone ontwikkelingen algemene bewondering oogsten. Vanwege een groeiende aandacht voor het verband tussen geloof en cultuur houden anderen staande dat de theologie zich eerder zou moeten wenden tot de traditionele wijsheden dan naar een filosofie van Griekse en op Europa georiënteerde oorsprong. Weer anderen ontkennen zelfs, vanuit een verkeerde opvatting over de pluraliteit van de culturen, de universele betekenis van het door de kerk aanvaarde filosofisch erfgoed.

Er is een zekere waarheid gelegen in de hier genoemde opvattingen, die we overigens al in de leer van het Concilie⁹² tegen-

komen. Het zal in veel gevallen nuttig zijn, een beroep te doen op de natuurwetenschappen, omdat daardoor het te bestuderen onderwerp grondiger gekend kan worden; maar daarmee mag men niet de noodzaak vergeten zich te bedienen van een typisch filosofische en kritische, op het algemeen geldende gerichte vorm van denken. Trouwens, deze vorm van denken is noodzakelijk voor een vruchtbare onderlinge uitwisseling tussen de culturen. Ik wil benadrukken dat men niet mag blijven stilstaan bij aparte en concrete gevallen, waarbij men de voornaamste opdracht veronachtzaamt, om namelijk het universeel karakter te laten zien van de inhoud van het geloof. Bovendien mag men niet vergeten dat juist de filosofie het mogelijk maakt om zowel temidden van de uiteenlopende opvattingen over het leven als in de verschillende culturen te onderscheiden “niet wat de mensen denken maar welke de objectieve waarheid is”.⁹³ Niet de verscheidenheid aan opvattingen van mensen maar alleen de waarheid kan voor de theologie dienstig zijn.

70. Omdat de kwestie van de relatie met de culturen sterke implicaties heeft voor filosofie en theologie, verdient er bijzondere, zij het misschien niet uitputtende aandacht aan besteed te worden. Vanaf de tijd dat het evangelie voor het eerst gepredikt werd heeft de kerk te maken gehad met een proces van ontmoeting en confrontatie met de verschillende culturen. Door de opdracht van Christus aan zijn leerlingen, Zijn getuigen te zijn “tot aan de uiteinden van de aarde” (Hnd 1,8) om de door Hem geopenbaarde waarheid te verkondigen, heeft de christelijke gemeenschap zeer snel de universele betekenis van de boodschap kunnen onderkennen, en ook de belemmeringen die het gevolg zijn van de verscheidenheid aan culturen. Uit een passage van Paulus’ brief

92. Vgl. *Gaudium et spes*, 15; vgl. Tweede Vaticaans Concilie, Decreet over de missieactiviteit van de kerk, *Ad gentes*, 22.

93. Thomas van Aquino, *De caelo*, 1, 22.

aan de christenen van Efese wordt duidelijk hoe de oergemeente met dit probleem is omgegaan. De apostel schrijft: “Nu echter bent u die eertijds veraf was, in Christus Jezus dichtbij gekomen, door het Bloed van Christus. Want Hij is onze vrede, Hij die de twee werelden één gemaakt heeft, en de scheidsmuur heeft neergehaald” (Ef 2,13-14).

In het licht van deze tekst wordt in onze beschouwing ook de verandering betrokken die zich bij de heidenen heeft voorgedaan, toen ze toetraden tot het geloof. Tegenover de rijkdom van het door Christus bewerkte heil vervallen de scheidsmuren tussen de verschillende culturen. De belofte van God in Christus wordt nu tot een gave voor iedereen: ze blijft niet langer beperkt tot een bepaald volk met zijn taal en gebruiken, maar uitgebreid tot allen, als een schat waaruit ieder vrij kan putten. Vanuit allerlei plaatsen en verschillende tradities worden allen in Christus uitgenodigd te delen in de eenheid van de familie van Gods kinderen. Christus maakt het mogelijk dat de twee werelden ‘één’ worden. Zij die ‘veraf’ waren, komen ‘dichtbij’, dankzij de nieuwigheid die tot stand is gekomen door het paasmysterie. Jezus haalt de scheidsmuren omver en door ons te doen delen in zijn geheim, brengt Hij op nieuwe en verheven wijze de eenheid tot stand, een zo diepe eenheid dat de kerk met Paulus kan zeggen: “Zo bent u dus geen vreemdelingen en ontheemden meer, maar medeburgers van de heiligen, en huisgenoten van God” (Ef 2,19).

Met zulke eenvoudige woorden wordt een grote waarheid beschreven: door de ontmoeting van het geloof met de verschillende culturen is in feite een nieuwe werkelijkheid tot stand gekomen. Wanneer de culturen diep in de menselijke ervaring geworteld zijn, laten ze zien dat het een typisch menselijke eigenschap is open te staan voor hetgeen universeel geldig en

transcendent is. Toch benaderen ze de waarheid op uiteenlopende wijzen, en dat blijkt ongetwijfeld nuttig te zijn voor de mens, want ieder daarvan biedt hem waarden aan waardoor zijn leven steeds menselijker kan worden.⁹⁴ Aangezien de culturen naar de waarden van de oude overleveringen verwijzen, zijn ze uit zichzelf – ongetwijfeld impliciet maar daarom niet minder reëel – verbonden met het zichtbaar worden van God in de natuur, zoals we in het voorgaande zagen, toen we spraken over de Wijsheidsliteratuur en de leer van Paulus.

71. Omdat de culturen nauw verbonden zijn met de mensen en hun geschiedenis, delen ze in de dynamiek zelf waarmee het menselijk beleven van de tijd gestalte krijgt. Er vallen dus veranderingen en vorderingen te constateren, omdat mensen op nieuwe wijzen elkaar ontmoeten en met elkaar hun wijze van leven uitwisselen. Culturen worden gevoed door het mededelen van waarden; ze bloeien en houden stand voor zover ze toegankelijk weten te blijven voor nieuwe ervaringen. Hoe deze dynamiek te verklaren? Iedere mens maakt deel uit van een bepaalde cultuur, is ervan afhankelijk en beïnvloedt haar. De mens is tegelijk kind en vader van de cultuur waarmee hij is vervlochten. Bij alles wat hij in zijn leven doet, draagt hij iets in zich wat voor hem kenmerkend is binnen de schepping, namelijk dat hij steeds toegankelijk is voor het mysterie en een onlesbare dorst heeft naar kennis. Iedere cultuur wordt dus gestempeld door een op voltooiing gerichte spanning, die in haar ook zichtbaar wordt. Men kan dus stellen dat de cultuur de intrinsieke mogelijkheid bezit tot het aanvaarden van de goddelijke openbaring.

Ook de wijze waarop de christenen hun geloof beleven, is doortrokken van de cultuur waarbinnen zij leven; van haar kant ondergaat deze cultuur in haar kenmerken-

94. Vgl. *Gaudium et spes*, 53-59.

de trekken mede de invloed van dit geloof. De bijdrage van de christenen aan iedere cultuur is de onveranderlijke waarheid van God die Hij in de geschiedenis en in de cultuur van een volk openbaart. In de loop der eeuwen blijft zich zo het gebeuren herhalen waarvan de pelgrims die met Pinksteren te Jeruzalem waren, getuigen waren. Bij het luisteren naar de apostelen vroegen zij zich af: "Maar dat zijn toch allemaal Galileeërs die daar spreken! Hoe is het dan mogelijk dat ieder van ons de taal van zijn geboortestreek hoort? Parten en Meden en Elamieten, bewoners van Mesopotamië, Judea en Kappadocië, Pontus en Asia, van Frygië en Pamfylië, Egypte en het Libische gebied bij Cyrene, en hier woonachtige Romeinen, Joden en proselieten, Kretenzen en Arabieren, wij horen hen in onze eigen taal spreken over de grote daden van God" (Hnd 2,7-11). Wel vraagt de verkondiging van het evangelie van haar toehoorders de instemming van het geloof, maar toch belet ze hen niet een eigen culturele identiteit te behouden. Het is geen oorzaak van verdeeldheid, omdat het volk der gedoopten gekenmerkt wordt door een universaliteit die iedere cultuur in zich kan opnemen en die bevordert dat hetgeen ieder van die culturen aan verborgen waarheid bevat, volledig aan het licht treedt.

Dit betekent dat geen cultuur tot beoordelingsnorm kan worden, laat staan tot het uiteindelijk waarheidscriterium met betrekking tot Gods openbaring. Het evangelie is niet tegen een bepaalde cultuur gekant, als zou het, wanneer het daarmee in aanraking komt, die cultuur willen beroven van hetgeen haar toebehoort, en haar zou dwingen uitwendige vormen aan te nemen die haar wezensvreemd zijn. Omgekeerd is de boodschap die de gelovige aan de wereld en de culturen brengt, een werkelijke vorm van bevrijding van iedere door de zonde veroorzaakte wanorde, en tegelijk een uitnodiging

tot de volle waarheid. Bij een dergelijke ontmoeting worden de culturen niet alleen in geen enkel opzicht aangetast, maar worden ze zelfs geprikkeld om zich open te stellen voor de nieuwigheid van de waarheid van het evangelie, en aangespoord om zich verder te ontwikkelen.

72. Bij de prediking van het evangelie kwam de christenheid het eerst in aanraking met de Griekse filosofie; maar dat betekent geenszins dat andere manieren van benadering zouden zijn uitgesloten. Nu in onze tijd het evangelie geleidelijk in contact komt met cultuurgebieden die tot dusver buiten de christelijke invloedssfeer lagen, doemen nieuwe opdrachten voor inculturatie op. Onze generatie krijgt te maken met hetzelfde soort problemen als die waarvoor de kerk in de eerste eeuwen stond.

Spontaan gaan mijn gedachten naar de landen in het Oosten met hun zo rijke religieuze en oeroude filosofische tradities. Daaronder neemt India een bijzondere plaats in. Gestuwd door een sterk geestelijk elan is het denken in India op zoek naar een wijze van leven die absolute waarde zou hebben, doordat ze de geest bevrijdt van de ketenen van tijd en ruimte. Grote metafysische systemen delen in de dynamiek van dit zoeken naar bevrijding.

Met name in India hebben de christenen van onze tijd als opdracht om aan dit kostbaar erfgoed de elementen te ontfangen die met hun geloof verenigbaar zijn, zodat het christelijk denken erdoor verrijkt wordt. Bij dit werk van onderscheiding, waartoe de Verklaring van het Tweede Vaticaans Concilie *Nostra aetate* heeft opgewekt, dienen de christenen een aantal normen in acht te nemen. De eerste is de universaliteit van de menselijke geest; de fundamentele eisen daarvan zijn dezelfde in de meest uiteenlopende culturen. De tweede, die daaruit volgt, luidt: als de kerk in aanraking komt

met de nieuwe grote culturen, mag zij niet prijsgeven wat zij verworven heeft door haar inculturatie in de wereld van het Grieks-Latijns denken. Als men dat erfgoed zou opgeven, zou men ingaan tegen het plan van Gods voorzienigheid, die zijn kerk leidt langs de wegen van tijd en geschiedenis. Dit criterium geldt overigens voor de kerk in ieder tijdperk, ook voor de kerk in de toekomst, die zich verrijkt zal voelen door alles wat zij te danken heeft aan de huidige toenadering tot de oosterse culturen, en daarin nieuwe elementen zal vinden voor een vruchtbare dialoog met de culturen die de mensheid op haar weg naar de toekomst tot bloei zal weten te brengen. Ten derde, het Indische denken maakt terecht aanspraak op eigen karakter en oorspronkelijkheid, maar dit betekent nog niet dat een culturele traditie in zichzelf besloten zou moeten blijven en haar kracht zou moeten zoeken in het zich afzetten tegen andere tradities: dit zou in strijd zijn met het wezen van de menselijke geest.

Wat hier gezegd wordt over India gaat ook op voor het erfgoed van de grote culturen van China, Japan en andere landen van Azië, evenals voor bepaalde schatten van de vooral mondeling overgeleverde traditionele culturen van Afrika.

73. In het licht van deze overwegingen kan de relatie tussen filosofie en theologie het best in cirkelvorm worden opgebouwd. Wat de theologie betreft, haar bron en uitgangspunt zal steeds het Woord van God moeten zijn dat in de geschiedenis is geopenbaard, en haar uiteindelijke doelstelling het in de loop der geslachten steeds beter verstaan van dit Woord. Van de andere kant, aangezien het Woord van God de Waarheid is (vgl. Joh 17,17), dient men om dit Woord te verstaan, noodzakelijkerwijze gebruik te maken van het menselijk zoeken naar waarheid, met andere woorden van het beoefe-

nen van de filosofie met inachtneming van haar regels. Dat komt er niet op neer dat men in het theologisch betoog alleen maar gebruik maakt van een of ander begrip of van een bepaald element uit een filosofisch systeem; waar het op aankomt is dat de gelovige bij het zoeken naar waarheid zijn denkvermogen gebruikt in een proces dat, met het Woord van God als uitgangspunt, tracht te komen tot een beter verstaan daarvan. Overigens is het duidelijk dat de rede, zich bewegend tussen de twee polen van het Woord van God en het beter verstaan daarvan, als het ware gegidst wordt opdat ze geen wegen zou gaan die haar van de geopenbaarde Waarheid, en uiteindelijk van de pure en simpele waarheid, zouden afleiden; de rede wordt zelfs uitgenodigd om wegen te verkennen waarvan ze uit zichzelf nooit zou hebben vermoed dat ze die zou kunnen opgaan. Uit deze cirkelvormige verhouding tot het Woord van God treedt de filosofie rijker tevoorschijn aangezien de rede nieuwe en onvermoede perspectieven ontdekt.

74. Het bewijs voor de vruchtbaarheid van een dergelijke verhouding vinden we in de persoonlijke geschiedenis van grote christelijke theologen die ook grote filosofen bleken te zijn; ze hebben ons geschriften nagelaten van een zo hoog speculatief gehalte dat ze terecht vergeleken kunnen worden met de leermeesters van de filosofie in de oudheid. Dat gaat even goed op voor de kerkvaders, waaronder op zijn minst de namen genoemd moeten worden van Gregorius van Nazianze en Augustinus, als voor de kerkleraren uit de Middeleeuwen, met name voor het grote drietal Anselmus, Bonaventura en Thomas van Aquino. De vruchtbare relatie tussen de filosofie en Woord van God blijkt ook uit het moedig wetenschappelijk werk van meer recente denkers. Wat het Westen betreft, zou ik mensen willen noemen als John Henry

Newman, Antonio Rosmini, Jacques Maritain, Etienne Gilson, Edith Stein, en in het Oosten denkers van het formaat van Wladimir S. Soloviev, Pavel A. Florenski, Petr J. Tschadaev en Wladimir N. Lossky. Natuurlijk zouden ook andere namen genoemd kunnen worden; en als ik hen noem betekent dit niet dat ik alle gezichtspunten van hun denken voor mijn rekening neem; ik wil alleen duidelijke voorbeelden geven van een filosofisch zoeken dat aan zijn confrontatie met de gegevens van het geloof veel te danken heeft.

Een ding is zeker: de aandacht voor de geestelijke weg van deze meesters kan alleen maar bevorderlijk zijn voor het zoeken naar waarheid en het streven om de resultaten daarvan de mens ten goede te doen komen. Hopelijk zullen er nu en in de toekomst mensen zijn die met het beoefenen van deze grote filosofisch-theologische traditie zullen doorgaan tot heil van de kerk en de mensheid.

Verschillende situaties van de filosofie

75. Zoals blijkt uit de hierboven gegeven korte schets van de betrekkingen tussen geloof en filosofie, kan men in de betrekkingen tussen filosofie en het christelijk geloof verschillende situaties onderscheiden. Allereerst is er een *filosofie die geheel en al onafhankelijk is van de openbaring van het evangelie*. Dat is de situatie van de filosofie zoals ze in de geschiedenis vorm heeft gekregen in de tijd die voorafging aan de geboorte van de Verlosser, en later in gebieden die nog niet met het evangelie in aanraking waren gekomen. Wij zien dat de filosofie dan het gerechtvaardigd verlangen heeft een *autonoom* gebeuren te zijn, dat wil zeggen gehoorzaamend aan haar eigen regels en zich alleen bedienend van de krachten van de rede. Dit streven verdient onder-

steund en versterkt te worden, ook al moet rekening gehouden worden met de serieuze beperkingen die de aangeboren zwakte van het menselijk verstand met zich meebrengt. Immers, als natuurlijk zoeken naar de waarheid staat het filosofisch gebeuren minstens impliciet open voor het bovennatuurlijke.

Sterker nog, wanneer in het theologisch betoog gebruik wordt gemaakt van filosofische begrippen en argumenten, moet de eis van een juiste autonomie van het denken geëerbiedigd worden. Wanneer een redenering wordt ontwikkeld volgens strikt rationele normen heeft men de waarborg tot algemeen geldige resultaten te kunnen komen. Ook hier geldt het beginsel dat de genade de natuur niet vernietigt maar vervolmaakt: voor de geloofsinstemming zijn verstand en wil noodzakelijk; hierdoor wordt de wilsvrijheid van iedere gelovige om hetgeen geopenbaard is te aanvaarden niet vernietigd maar vervolmaakt.

Het is duidelijk dat de zogeheten 'gescheiden filosofie' die door een aantal moderne filosofen beoefend wordt van deze juiste eis afwijkt. Deze filosofie komt niet alleen op voor de gerechtvaardigde autonomie van het filosofisch gebeuren, maar eist ook een duidelijk ongerechtvaardigde onafhankelijkheid van het denken: door de bijdrage van de uit de goddelijke openbaring voortvloeiende waarheid af te wijzen ontzegt men zich de toegang tot een diepere kennis van de waarheid, tot schade van de filosofie zelf.

76. Een tweede situatie van de filosofie wordt vaak aangeduid met de term *christelijke filosofie*. Op zich is deze aanduiding te billijken, maar ze mag niet verkeerd worden begrepen: er wordt niet bedoeld daarmee een officiële filosofie van de kerk aan te duiden, aangezien immers het geloof in zich geen filosofie is. Men wil ermee eerder een christelijke wijze van filosoferen aangeven,

een filosofisch bespiegelen dat zich in nauwe verbondenheid met het geloof voltrekt. De term slaat dus niet enkel op een filosofie, ontwikkeld door christelijke denkers die bij hun werk niet in botsing willen komen met het geloof. Waar gesproken wordt van christelijke filosofie, wil men daarmee alle belangrijke ontwikkelingen van het filosofisch denken samenvatten die niet zonder directe of indirecte bijdrage van het christelijk geloof tot stand zouden hebben kunnen komen.

Christelijke filosofie heeft dus twee aspecten: een subjectief aspect dat bestaat in de loutering van de rede door het geloof. Als goddelijke deugd beschermt het geloof de rede tegen de voor de filosofen typische bekoring van zelfgenoegzaamheid. Reeds Paulus en de kerkvaders en, in meer nabije tijd, filosofen als Pascal en Kierkegaard hebben haar aan de kaak gesteld. Als een filosoof nederig is, durft hij ook bepaalde kwesties onder ogen te zien die hij moeilijk zou kunnen oplossen als hij er de gegevens van de openbaring er niet bij zou betrekken. Men denke bijvoorbeeld aan problemen als het kwaad en het lijden, de vraag naar het eigen wezen van God, de kwestie van de zin van het leven, of meer rechtstreeks de radicale metafysische vraag: 'Waarom bestaat er iets?'

Daarnaast is er het objectief aspect, dat betrekking heeft op de inhoud: de openbaring houdt duidelijk enige waarheden voor die de rede, aan zichzelf overgelaten, waarschijnlijk nooit zou hebben ontdekt, hoewel deze waarheden uit zichzelf niet voor de rede ontoegankelijk zijn. Daartoe behoren onderwerpen als het begrip van een persoonlijke, vrije en scheppende God, een waarheid die voor de ontwikkeling van het filosofisch denken, met name voor de zijnsfilosofie, van groot belang is geweest. Ook de realiteit van de zonde valt hieronder, zoals ze verschijnt in het licht van het

geloof; het geloof helpt te komen tot een adequate filosofische formulering van het probleem van het kwaad. Ook de opvatting over de persoon als geestelijk wezen is een bijzondere bijdrage van het geloof: de christelijke verkondiging van de waardigheid, gelijkheid en vrijheid van de mens is zeker van invloed geweest op het modern filosofisch denken. Uit meer nabije tijd kan men ook wijzen op de ontdekking dat het historisch kernebeuren van de christelijke openbaring ook voor de filosofie van grote betekenis is. Niet toevallig is dit centraal komen te staan in een filosofie van de geschiedenis welke een nieuw hoofdstuk wil zijn in het menselijk zoeken naar de waarheid.

Onder de objectieve elementen van de christelijke filosofie behoort ook de noodzaak om de rationaliteit te verkennen van bepaalde in de Schrift uitgesproken waarheden, zoals de mogelijkheid van een bovennatuurlijke roeping van de mens, en de erfzonde. Deze noodzaak brengt de rede ertoe te erkennen dat er iets bestaat dat waar en rationeel is en tegelijk ver uitgaat boven de strikte grenzen waarbinnen de rede zich graag zou opsluiten. Deze onderwerpen verbreden in feite het gebied van de rede.

Door over deze kwesties te bespiegelen zijn de filosofen geen theologen geworden, aangezien ze niet vanuit de openbaring de waarheden van het geloof hebben willen verstaan en verduidelijken. Ze zijn op hun eigen terrein gebleven, ze zijn blijven werken volgens hun zuiver rationele methodes, maar daarbij hebben zij hun onderzoek uitgebreid tot nieuwe aspecten van de waarheid. Men mag zeggen dat, zonder de stimulans van het Woord van God, een groot deel van de moderne en hedendaagse filosofie niet zou bestaan. Dit is een vaststaand feit, ook al moet met droefheid worden vastgesteld dat een aantal denkers uit de laatste eeuwen de christelijke rechtzinnig-

heid heeft opgegeven.

77. Een andere belangrijke situatie van de filosofie doet zich voor wanneer *de theologie zelf een beroep doet op de filosofie*. Theologie heeft in feite altijd de bijdrage van de filosofie nodig gehad, en dat is ook nu nog het geval. Omdat de theologie een werk is van de kritische rede in het licht van het geloof, wordt voor al haar wetenschappelijk werk een verstand verondersteld en gevraagd dat vertrouwd is met begrippen en dat heeft leren redeneren. Bovendien heeft de theologie de filosofie nodig als gesprekspartner om te kunnen controleren of datgene wat ze naar voren brengt, verstaanbaar en algemeen geldig is. Daartoe namen niet toevallig de kerkvaders en de theologen uit de Middeleeuwen hun toevlucht tot niet-christelijke filosofen. Uit dit historisch gegeven blijkt duidelijk de betekenis van de *autonomie* die de filosofie ook in deze derde situatie behoudt; maar tegelijk laat het zien welke ingrijpende en noodzakelijke veranderingen de filosofie moet ondergaan.

Juist vanwege haar onmisbare en nobele bijdrage wordt de filosofie sinds de tijd van de kerkvaders *ancilla theologiae* genoemd. Daarmee werd geen slaafse onderhorigheid of puur instrumentele rol van de filosofie ten opzichte van de theologie bedoeld, maar veeleer werd deze aanduiding gebruikt in de zin waarin Aristoteles over de ervaringswetenschappen sprak als 'dienaressen' van de '*prima philosophia*'. De term is tegenwoordig moeilijk te gebruiken vanwege het boven besproken autonomie-beginsel, maar ze heeft in de loop der eeuwen gediend om het noodzakelijk verband tussen de twee wetenschappen aan te geven, en duidelijk te maken dat deze onmogelijk van elkaar gescheiden kunnen worden.

Zou de theoloog weigeren gebruik te maken van de filosofie, dan zou het gevaar bestaan dat hij zonder het te beseffen filo-

sophie zou bedrijven, en dat hij zou vastraken in voor het verstaan van het geloof weinig geschikte gedachtespinsels. Zou van de andere kant een filosoof ieder contact met de theologie uitsluiten, dan zou hij zich verplicht kunnen voelen op eigen gezag zich de inhoud van het geloof toe te eigenen, zoals dat bij sommige moderne filosofen gebeurd is. In beide gevallen dreigen de basisprincipes van de autonomie die iedere wetenschap terecht gewaarborgd wil zien, verloren te gaan.

Vanwege de gevolgen die de hier besproken situatie van de filosofie heeft voor het verstaan van de openbaring, staat ze samen met de theologie meer rechtstreeks onder het gezag en oordeel van het leerambt, zoals ik al uiteen heb gezet. Uit geloofswaarheden volgen immers bepaalde eisen die de filosofie moet respecteren, wanneer ze met de theologie in verbinding treedt.

78. In het licht van deze overwegingen zal het wel duidelijk zijn waarom het leerambt vele malen de verdiensten heeft geprezen van Thomas van Aquino, en waarom ze hem gemaakt heeft tot gids en voorbeeld voor de theologiestudie. Dat was niet op de eerste plaats om stelling te nemen over zuiver filosofische kwesties of om te eisen dat men zich aan bepaalde stellingen zou houden. Toen, en ook nu nog, bedoelde het leerambt aan te geven dat Thomas een authentiek voorbeeld is voor allen die naar de waarheid zoeken. In zijn denken immers zijn de eisen van de rede en de kracht van het geloof tot de hoogste, ooit door het mensenverstand tot stand gebrachte synthese gekomen, doordat hij de radicale nieuwheid die de openbaring heeft gebracht heeft weten te verdedigen zonder ooit de eigen weg van de rede tekort te doen.

79. In het laatste deel wil ik datgene wat het leerambt tot nu toe heeft gezegd, verder uitwerken, en wijzen op bepaalde eisen die de theologie – en allereerst het Woord van God – thans aan het filosofisch denken en de moderne filosofieën stelt. Ik heb er al op gewezen dat de filosoof zich in zijn werk aan eigen regels dient te houden en zich moet baseren op zijn eigen beginselen; er kan echter slechts één waarheid zijn. De rede kan in haar ontdekkingen en haar gerechtvaardigde autonomie nooit door de inhoud van de openbaring aangetast worden; anderzijds echter zal de rede nooit haar vermogen mogen verliezen aan zichzelf en aan anderen vragen te stellen, in het bewustzijn dat zij zich nooit als een absolute en uitsluitende waarde zal mogen beschouwen. Vanuit de straling die van het in zich bestaande ‘Zijn’ zelf uitgaat zal de geopenbaarde waarheid het ‘zijn’ in het volle licht stellen en het pad van het filosofisch denken beschijnen. Kortom, de christelijke openbaring wordt het ware ontmoetings- en vergelijkingspunt tussen het filosofisch en theologisch denken in hun wederzijdse betrekkingen. Het is dus te wensen dat theologen en filosofen zich laten leiden door het alleen aan de waarheid toekomende gezag, zodat er een filosofie ontstaat die vertrouwd is met het Woord van God. Deze filosofie zal het terrein zijn waarop culturen en christelijk geloof elkaar ontmoeten, waarop gelovigen en niet gelovigen het met elkaar eens zijn. Dankzij haar zullen de christenen erdoor inniger van overtuigd geraken dat het geloof dieper en echter wordt, als het met denken verbonden is, en dit blijft doen. Ook hier weer worden wij in deze overtuiging geleid door wat de kerkvaders leren: “Geloven is niets anders dan denken waarbij men zijn instemming geeft Al wie gelooft denkt, en als hij gelooft denkt hij, en als hij denkt gelooft hij ... Als het geloof niet gedacht wordt bete-

kent het niets.”⁹⁵ En op een andere plaats staat: “Als er geen instemming is, is er geen geloof, want zonder instemming is er van geloof geen sprake.”⁹⁶

HOOFDSTUK VII

Actuele eisen en opgaven

De gebiedende aanspraken van het Woord van God

80. Impliciet of expliciet bevat de heilige Schrift een reeks elementen die de mogelijkheid biedt tot een bijzonder sterke filosofische visie op de mens en de wereld. De christenen zijn zich meer en meer bewust geworden van de rijkdommen die in die heilige teksten zijn gelegen. Uit die teksten komt naar voren dat de werkelijkheid die wij ervaren geen absoluut karakter heeft: ze is niet ongeschapen en evenmin schept ze zichzelf. Alleen God is de Absolute. Uit de bijbel komt bovendien een mensbeeld als *imago Dei* naar voren, dat nauwkeurige aanwijzingen bevat over het wezen van de mens, zijn vrijheid en de onsterfelijkheid van zijn geest. Omdat de geschapen wereld niet aan zichzelf genoeg heeft, zou iedere illusie van een autonomie die zou ontkennen dat ieder schepsel, dus ook de mens, wezenlijk afhankelijk is ten opzichte van God, leiden tot dramatische situaties, die het rationeel zoeken naar de harmonie en de betekenis van het menselijk leven teniet zouden doen.

Ook de kwestie van het zedelijk kwaad,

95. Augustinus, *De praedestinatione sanctorum*, 2, 5: PL 44, 963.

96. Augustinus, *De fide, spe et caritate*, 7: ccl. 64, 61.

– de meest tragische vorm van kwaad – wordt in de bijbel aangeroerd: ze zegt dat dit niet te wijten is aan een of ander gebrek in de materie, maar aan een wonde die het gevolg is van een ongeregeld gebruik van de menselijke vrijheid. Tenslotte stelt het Woord van God de duidelijke vraag naar de zin van het bestaan en geeft het daarop zijn antwoord, door de mens heen te wijzen naar Jezus Christus, het mensgeworden Woord van God in Wie het menselijk bestaan zijn voltooiing bereikt. Ook andere aspecten zouden bij het lezen van de heilige Schrift naar voren kunnen worden gebracht, maar hoe dan ook blijkt dat iedere vorm van relativisme, materialisme of pantheïsme wordt afgewezen.

Deze in de bijbel gelegen ‘filosofie’ is er fundamenteel van overtuigd dat het mensenleven en de wereld een betekenis hebben, en heenwijzen naar hun voltooiing die zich in Jezus Christus voltrekt. Het mysterie van de Menswording blijft steeds het centrale uitgangspunt, wil men het raadsel van het menselijk bestaan, van de geschapen wereld en van God zelf kunnen begrijpen. In dit mysterie liggen voor de filosofie buitengewone uitdagingen, omdat de rede zich een logica eigen moet maken die over de muren heengaat waarbinnen ze zich dreigt te verschansen. Maar alleen op die wijze bereikt men de uiteindelijke zin van het bestaan. Het intieme wezen van God en dat van de mens worden verstaanbaar: in het mysterie van het mensgeworden Woord blijven de goddelijke natuur en de menselijke natuur in heel hun autonomie bewaard; tegelijk wordt de unieke band geopenbaard van hun op elkaar betrokken zijn zonder dat ze met elkaar versmelten.⁹⁷

81. We moeten vaststellen dat ‘de zingevingscrisis’ een van de opvallendste aspecten is van de huidige situatie. Aangaande het leven en de wereld is er een zo grote

veelheid aan standpunten ontstaan, vaak met een wetenschappelijk karakter, dat we in feite te maken hebben met een steeds verder om zich heen grijpende verbrokkeling van het weten. Juist daarom is het zoeken naar zin zo moeilijk en vaak vruchteloos. En wat nog veel erger is, temidden van die maalstroom aan gegevens en feiten waarin men leeft en die het grondpatroon van het bestaan schijnt te vormen, vragen nogal wat mensen zich af of het nog wel zin heeft om de zinvraag te stellen. De veelheid aan theorieën die om het antwoord strijden en de verschillende manieren waarop de wereld en het leven van de mens worden opgevat en verstaan, verhefven deze diepe twijfel nog verder, een twijfel die er makkelijk toe kan leiden dat men vervalt tot scepticisme, onverschilligheid of een of andere vorm van nihilisme.

Het gevolg van dat alles is dat de menselijke geest vaak tot een soort tweeslachtig denken komt, waardoor ze zich nog meer binnen de beperkingen van haar eigen immanentie gaat opsluiten, zonder enige relatie te zien met hetgeen haar overstijgt. Een filosofie die de vraag naar de zin van het bestaan niet zou stellen, zou de rede dreigen te degraderen tot puur instrumentele functies, gespeend van alle echte passie voor het zoeken naar de waarheid.

Om in harmonie te zijn met het Woord van God moet de filosofie vóór alles weer haar *wijsheidsaspect* terugkrijgen, dat het zoeken inhoudt naar de uiteindelijke en allesomvattende zin van het leven. Welbeschouwd vormt deze eerste eis een zeer nuttige prikkel voor de filosofie om aan haar eigen wezen recht te doen. Ze zal op die manier niet alleen de beslissende kritische factor zijn die de grondslagen en beperkingen aangeeft van de verschillende terreinen van wetenschap, maar ze zal ook de laatste instantie blijken te zijn die kennis en menselijk handelen tot een eenheid kan

97. Vgl. Concilie van Chalcedon, *Symbolum, Definitio*; ps 302.

maken door deze samen te doen opgaan naar een laatste doel en zingeving. Dit wijsheidsaspect is thans temeer onontbeerlijk omdat de immense toename van het technisch menselijk kunnen een levend en hernieuwd besef vraagt van de ultieme waarden. Zouden deze technische middelen niet gericht blijven op een doel dat niet geheel en al door het nut bepaald wordt, dan zouden ze al gauw hun onmenselijk karakter kunnen tonen, en zelfs kunnen veranderen in een potentieel tot vernietiging van de mensheid.⁹⁸

Het Woord van God openbaart het uiteindelijk doel van de mens en geeft een alomvattende zin aan zijn handelen in de wereld. Daarom vraagt het van de filosofie zich te wijden aan het zoeken naar de natuurlijke grondslag van deze zin, namelijk het aangeboren religieus streven van iedere mens. Een filosofie die de mogelijkheid zou afwijzen van een laatste en alomvattende zin zou niet alleen voor haar taak ongeschikt maar ook op een dwaalspoor zijn.

82. Maar de filosofie zou deze wijsheids-taak niet kunnen vervullen als ze niet zelf een echt en waar weten was, dat wil zeggen, als ze zich zou beperken tot de bijzondere en relatieve, functionele, formele of nuttigheidsaspecten van de werkelijkheid, maar niet tevens zou gaan over de totale en definitieve waarheid daarvan, met andere woorden over het wezen zelf van het ken-object. Vandaar een tweede eis: nagaan wat het vermogen van de mens is om te komen tot de *kennis van de waarheid*, een kennis die tot de objectieve waarheid komt door de *adaequatio rei et intellectus*⁹⁹ waarop de Doctores van de Scholastiek steunen. Deze eis die het geloof eigen is, is door het Tweede Vaticaans Concilie opnieuw uitdrukkelijk bekrachtigd: “De intellectuele penetratiekracht (van de mens) blijft immers niet

beperkt tot de verschijnselen, maar is in staat de begrijpelijkheid van de realiteit met echte zekerheid te bereiken, ook al wordt ze, tengevolge van de zonde, ten dele verduisterd en verzwakt.”¹⁰⁰

Een strikt fenomenologische of relativistische filosofie zou niet in staat blijken hulp te bieden bij het dieper doorgronden van de in het Woord van God bevatte rijkdommen. De Schrift gaat er namelijk steeds van uit dat zelfs een dubbelhartige en leugenachtige mens in staat is de heldere en eenvoudige waarheid te kennen en te begrijpen. In de bijbel, en met name in het Nieuwe Testament, staan teksten en uitspraken met een werkelijk ontologische draagwijdte. De geïnspireerde schrijvers hebben ware uitspraken te boek willen stellen, uitspraken dus waarmee de objectieve werkelijkheid kon worden weergegeven. Men kan niet beweren dat de katholieke traditie zich heeft vergist door bepaalde teksten van Johannes en Paulus te verstaan als uitspraken over het eigen wezen van Christus. Wanneer dus de theologie deze uitspraken tracht te verstaan en uit te leggen, heeft ze daarbij de steun nodig van een filosofie die niet de mogelijkheid ontkent van een objectief ware maar steeds voor verbetering vatbare kennis. Dit alles is ook van toepassing op de oordelen van het moreel geweten, waarvan de Schrift aanneemt dat ze objectief waar kunnen zijn.¹⁰¹

83. Uit de hierboven besproken twee eisen volgt nog een derde: de noodzaak van een filosofie met een *echte metafysische* draagwijdte, dat wil zeggen in staat boven de ervaringsgegevens uit te stijgen om bij haar zoeken naar de waarheid te komen tot iets met een absoluut, uiteindelijk en fundamenteel karakter. Dit is een impliciete eis zowel van de kennis met een wijsheidskarakter als van de kennis die van analytische aard is; met name is het een eis om het zedelijk

98. Vgl. *Redemptor hominis*, 15.

99. Vgl. b.v. Thomas van Aquino, *Summa theologiae*, I, q. 16, a. 1; Bonaventura, *Coll. in Hex.*, 3, 8, 1.

100. *Gaudium et spes*, 15

101. Vgl. *Veritatis splendor*, 57-61.

goed te kennen waarvan de uiteindelijke grondslag het hoogste Goed, God zelf, is. Ik wil hier niet over de metafysica spreken als over een bepaalde school of een bijzondere historische stroming. Ik wil alleen vaststellen dat werkelijkheid en waarheid het feitelijke gebeuren en de ervaringsgegevens overstijgen, en dat de mens in staat is tot het kennen van deze transcendente en metafysische dimensie op een wijze die waarachtig is en zeker, zij het onvolmaakt en analoog. In deze zin moet men de metafysica niet beschouwen als een alternatief voor de menskunde, want juist de metafysica maakt het mogelijk het begrip van de persoonlijke waardigheid van de mens te baseren op zijn spirituele aard. In het bijzonder vormt de mens zelf bij uitstek het gebied voor de ontmoeting met het 'zijn', en bijgevolg voor het metafysisch denken.

Overal waar de mens een uitnodiging tot het absolute en transcendente ontdekt, gaat voor hem iets open van de metafysische dimensie van de werkelijkheid: in wat waar en schoon is, in de morele waarden, in de andere mens, in het 'zijn' zelf, in God. Aan het einde van dit millennium staan we voor de even noodzakelijke als dringende grote uitdaging om de overgang weten te bewerkstelligen van het *verschijnsel* naar *het fundament*. We kunnen niet het bij de ervaring alleen laten; zelfs als uit de ervaring het innerlijk en de spiritualiteit van de mens blijken, moet het speculatief denken doordringen tot het spirituele hart en de basis waarop die ervaring berust. Een filosofisch denken dat niets van metafysica zou willen weten, zou dus totaal ongeschikt zijn om een bemiddelende functie te vervullen bij het verstaan van de openbaring.

Het Woord van God heeft voortdurend betrekking op hetgeen de ervaring en zelfs het denken van de mens te boven gaat; maar dit 'mysterie' zou niet geopenbaard kunnen worden, noch zou de theologie er

een zeker inzicht in geven¹⁰², indien het menselijk kennen strikt beperkt zou blijven tot de zintuiglijke ervaringswereld. De metafysica speelt dus bij uitstek een bemiddelende rol bij het theologisch onderzoek. Een theologie zonder een metafysische horizon zou niet verder kunnen komen dan tot het analyseren van de religieuze ervaring, en de *intellectus fidei* zou dan niet op samenhangende wijze de universele en transcendente betekenis van de geopenbaarde waarheid tot uitdrukking kunnen brengen.

Ik leg zo sterke nadruk op het metafysisch element omdat dit naar mijn overtuiging de noodzakelijke weg is om uit de crisissituatie te raken die in brede sectoren van de filosofie heerst, en om zo bepaalde afwijkende gedragingen te corrigeren die wijd verspreid zijn in onze samenleving.

84. Het belang van de metafysische benadering wordt nog duidelijker als men de huidige ontwikkeling beschouwt van de hermeneutische wetenschappen en de verschillende vormen van taalanalyse. De resultaten van deze wetenschappen kunnen voor het verstaan van het geloof zeer goede diensten bewijzen in zoverre ze de structuur duidelijk maken van ons denken en spreken, en ook de betekenis die door de taal wordt overgebracht. Maar sommige geleerden op dit gebied zijn bij hun onderzoek geneigd niet verder te gaan dan de vraag hoe men de werkelijkheid verstaat en uitdrukt, zonder na te gaan welke mogelijkheden de rede heeft om het wezen van die werkelijkheid te ontdekken. We kunnen in deze houding niets anders zien dan een bevestiging van de in onze tijd heersende vertrouwenscrisis met betrekking tot de vermogens van de rede. En als op grond van apriori's deze stellingname de inhoud van het geloof dreigt te verduisteren of de algemene geldigheid ervan te ontkennen, doet ze niet alleen

102. Vgl. *Dei Filius*, IV: DS 3016.

tekort aan de rede, maar zet ze zichzelf buiten spel. Het geloof gaat er immers duidelijk van uit dat het spreken van de mens in staat is de goddelijke en transcendente werkelijkheid uit te drukken op algemeen geldende wijze, ook al is het in analoge maar daarom niet minder betekenisvolle woorden.¹⁰³ Anders zou het Woord van God, dat steeds een goddelijk Woord in menselijke taal is, niet bij machte zijn om iets over God te zeggen. De uitleg van dit Woord mag ons niet alleen maar van de ene interpretatie naar de andere verwijzen, zonder dat we ooit kunnen komen tot een uitspraak die eenvoudigweg waar is; anders zou er geen openbaring van God zijn, maar zouden alleen menselijke opvattingen worden uitgesproken over God en over hetgeen Hij, naar men aanneemt, over ons denkt.

85. Ik besef zeer goed dat velen die zich op het ogenblik met filosofisch onderzoek bezig houden, wellicht zullen vinden dat het Woord van God wel erg strenge eisen stelt aan de filosofie. Dat is juist de reden dat ik, in aansluiting bij wat de pausen al generaties lang hebben geleerd en hetgeen het Tweede Vaticaans Concilie heeft herhaald, mijn vaste overtuiging wil uitspreken dat de mens in staat is te komen tot een eenvormige en samenhangende visie op het weten. Dat is een van de opdrachten waarvoor het christelijk denken zal komen te staan tijdens het komend millennium van de christelijke jaartelling. De verbrokkeling van het weten is voor de moderne mens een belemmering om tot innerlijke eenheid te komen, omdat ze leidt tot een fragmentaire benadering van de waarheid en bijgevolg ook van de zinging. Hoe zou de kerk daartegenover onverschillig kunnen blijven? Deze aan de geestelijke herders verleende opdracht met haar wijsheidskarakter vloeit voor hen rechtstreeks voort uit het evangelie, en zij mogen zich daar niet aan onttrekken.

Ik ben van mening dat allen die als filosoof willen voldoen aan de eisen die Gods Woord aan het menselijk denken stelt, hun betoog zouden moeten opbouwen op basis van deze postulaten in een organisch doorgaande lijn met de grote traditie die vanaf de filosofen uit de oudheid loopt langs de kerkvaders en leermeesters van de Scholastiek om tenslotte de wezenlijke verworvenheden van het moderne en hedendaagse denken in zich op te nemen. Wanneer de filosoof uit deze traditie weet te putten en er zich door laat inspireren, zal hij zeker trouw blijken te zijn aan de aanspraak op autonomie van het filosofisch denken.

In dit verband is het thans opmerkelijk dat sommige filosofen voorstanders zijn van een hernieuwd inzicht in de beslissende rol van de traditie om tot een juiste vorm van kennis te komen. Zich op de traditie beroepen is niet alleen maar een terugvallen op het verleden; het is veeleer het erkennen van een cultureel erfgoed dat de gehele mensheid toebehoort. Men kan zelfs zeggen dat wij deel uitmaken van de traditie, en dat wij er niet naar willekeur over mogen beschikken. Juist door tot de wortels te gaan van de traditie kunnen we in onze tijd een origineel, nieuw en op de toekomst gericht denken ontwikkelen. Een soortgelijk beroep op de traditie geldt nog meer voor de theologie. Niet alleen omdat de levende traditie van de kerk haar oerbron is¹⁰⁴, maar ook omdat ze om die reden de diepe theologische traditie waardoor vroegere tijden gekenmerkt werden, moet kunnen terugwinnen, en ook de constante traditie van de filosofie die in haar authentieke wijsheid de beperkingen van tijd en ruimte heeft weten te overwinnen.

86. Er wordt zoveel nadruk gelegd op de noodzaak van een continu verband tussen het moderne filosofische denken en het filosofische denken dat zich in de christelijke

103. Vgl. Vierde Concilie van Lateranen, *De errore abbatibus loachim*, II: ds 806.

104. Vgl. *Dei verbum*, 24; *Optatam totius*, 16.

traditie heeft ontwikkeld, om de gevaren te voorkomen die inherent zijn aan bepaalde tegenwoordig bijzonder sterk verbreide vormen van denken. Het lijkt me goed, al is het maar in het kort, op sommige daarvan nader in te gaan, om te wijzen op de fouten ervan en op het gevaar dat ze betekenen voor het filosofisch werk.

De eerste daarvan is het zogeheten *eclecticisme*, met welk woord men de houding aanduidt van mensen die in het wetenschappelijk werk, het onderwijs en de discussie, ook op het gebied van de theologie, gewoon zijn verschillende, aan uiteenlopende filosofieën ontleende gedachten over te nemen, zonder daarbij te letten op hun innerlijke samenhang, de plaats die ze in een bepaald systeem of in een historische context innemen. Men dreigt daardoor niet meer onderscheid te kunnen maken tussen hetgeen een bepaalde gedachte aan waarheidsgehalte bezit en hetgeen er onjuist of niet terzake aan is. Een extreme vorm van eclecticisme treft men ook aan in het retorisch misbruik maken van filosofische termen waartoe sommige theologen zich soms laten verleiden. Wanneer er zo gebruik van wordt gemaakt, draagt dit niet bij tot het zoeken van de waarheid, noch wordt de theologische of filosofische rede ertoe gebracht om serieus en wetenschappelijk de argumenten naar voren te brengen. Door nauwkeurig en grondig de filosofische stelsels, hun eigen taalgebruik en de context waarbinnen ze ontstaan zijn te bestuderen, kunnen de gevaren van het eclecticisme worden vermeden, en kan men ze op geschikte wijze inpassen in het theologisch betoog.

87. Het eclecticisme is een methodische fout, maar daaronder kunnen ook de stellingen van het *historicisme* schuil gaan. Om een leerstelsel uit het verleden goed te kunnen verstaan moet het in de eigen histori-

sche en culturele context worden geplaatst. De grondstelling van het historicisme is daarentegen dat de waarheid van een bepaalde filosofie moet worden afgeleid uit de vraag in hoeverre ze past bij een bepaalde tijd en een bepaalde historische opdracht. Op deze wijze wordt althans impliciet de eeuwige geldigheid van de waarheid ontkend. Voor wie dit historicisme aanhangt behoeft iets dat in een bepaalde tijd waar was, niet langer waar te zijn in een andere tijd. Kortom, zo iemand beschouwt de geschiedenis van het denken als niet veel meer dan archeologische sporen waarvan men zich bedient om stellingnames uit het verleden uiteen te zetten die thans grotendeels zijn achterhaald en van geen belang meer zijn voor het heden. Daartegenover moet worden staande gehouden dat, ook al mag dan de formulering tot op zekere hoogte tijd- en cultuurgebonden zijn, de waarheid of dwaling die ermee werden verwoord, in ieder geval steeds als zodanig onderkend en getoetst kunnen worden ondanks de afstand in ruimte en tijd.

In het theologisch denken dient het historicisme zich meestal aan onder het mom van 'moderniteit'. Omwille van de terechte zorg, het theologisch betoog actueel en voor de tijdgenoten verstaanbaar te maken, bedient men zich alleen van de meest recente filosofische uitspraken en het meest recente filosofisch taalgebruik, en gaat daarbij voorbij aan de kritische bezwaren die in het licht van de traditie misschien daartegen ingebracht zouden moeten worden. Omdat deze vorm van moderniteit actualiteit met waarheid verwacht, toont het zich niet bij machte te voldoen aan de eisen van de waarheid waaraan de theologie moet gehoorzamen.

88. Een ander gevaar waarmee rekening moet worden gehouden is het *sciëntisme*. Deze filosofische opvatting weigert te

erkennen dat er naast de kenvormen van de positieve wetenschappen nog andere echte vormen van kennis bestaan; daarmee verwijst ze religieuze, theologische, ethische en esthetische kennis naar het rijk der verbeelding. In het verleden openbaarde zich deze zienswijze in het positivisme en het neo-positivisme, die metafysische uitspraken voor zinloos hielden. De epistemologische kritiek heeft dit standpunt ondermijnd, maar we zien het in de nieuwe gedaante van het sciëntisme weer opkomen. Daarbij worden waarden puur als producten van het gevoelsleven beschouwd, en de notie van het 'zijn' wordt opzij gezet om plaats te maken voor pure en eenvoudige feitelijkheid. De wetenschap maakt zich zo op om alle aspecten van het mensenleven door middel van de technologische vooruitgang te overheersen. De niet te loochenen successen van het moderne natuurwetenschappelijk onderzoek en de moderne technologie hebben een natuurwetenschappelijke mentaliteit in de hand gewerkt die geen beperkingen meer schijnt te kennen, gezien de wijze waarop ze in de verschillende culturen is doorgedrongen en de radicale veranderingen die ze daarin teweeg heeft gebracht.

Helaas moet men vaststellen dat alles wat betrekking heeft op de vraag naar de zin van het leven, door het sciëntisme gezien wordt als te behoren tot het gebied van het irrationele en van de verbeelding. Niet minder teleurstellend is de wijze waarop deze stroming zich opstelt tegenover de grote problemen van de filosofie; als ze er al niet aan voorbijgaat, benadert ze deze met analyses die op oppervlakkige analogieën stelen en geen rationele basis hebben. Het gevolg daarvan is dat het menselijk denken verschaald wordt, doordat het zich niet langer kan bezighouden met de fundamentele vragen die het *animal rationale*, zolang het op aarde leeft, steeds heeft gesteld. In het verlengde hiervan heeft de natuurwe-

tenschappelijke mentaliteit de op ethische beoordeling berustende kritiek terzijde geschoven, en velen tot de gedachte weten te brengen dat hetgeen technisch mogelijk is, daarmee ook zedelijk aanvaardbaar is.

89. Niet minder gevaarlijk is het *pragmatisme*, een geesteshouding die, bij het doen van keuzes, theoretische overwegingen of op ethische beginselen berustende oordelen afwijst. Deze manier van denken heeft grote praktische gevolgen. Met name komt men erdoor tot het verdedigen van een opvatting over democratie die niet gebaseerd is op onveranderbare waarden: of een bepaald handelen al dan niet aanvaardbaar is, wordt uitgemaakt door de stem van de parlementaire meerderheid.¹⁰⁵ Het is duidelijk wat het gevolg hiervan is: de grote morele beslissingen van de mens worden feitelijk onderworpen aan de besluiten die in de loop der tijd door de institutionele organisaties worden genomen. Bovendien wordt het zicht zelf op de mens voor een groot deel bepaald door een horizontale opvatting over het mens-zijn, met uitsluiting van de grote ethische dilemma's en existentiële analyses over de betekenis van lijden, offer, leven en dood.

90. De hierboven onderzochte standpunten leiden op hun beurt tot een meer algemene opvatting, die tegenwoordig de gemeenschappelijke zienswijze schijnt te zijn van veel filosofieën die aan het 'zijn' geen betekenis meer toekennen. Ik denk hierbij aan de nihilistische duiding die iedere grondslag afwijst en tegelijk ook iedere objectieve waarheid ontkent. Zelfs nog afgezien van het feit dat het zich verzet tegen de eigen eisen en inhoud van het Woord van God, wordt door het *nihilisme* aan de mens zijn menselijkheid en eigen wezen ontzegd. Men vergete niet dat voorbijgaan aan het vraagstuk van het 'zijn' onvermijdelijk ertoe leidt dat het contact met de objectieve waarheid

105. Vgl. *Evangelium vitae*, 69.

verloren gaat, en daarmee ook de basis waarop de menselijke waardigheid berust. Zo wordt het mogelijk, de gelaatstreken van de mens te ontdoen van zijn gelijkenis op God, en hem geleidelijk te brengen tot een verwoestende honger naar macht of naar een uitzichtloze eenzaamheid. Het is een pure illusie te beweren dat men de mens vrij maakt door hem de waarheid te ontnemen. Waarheid en vrijheid gaan immers hand in hand, of gaan samen ellendig ten onder.¹⁰⁶

91. Met mijn commentaar op de gedachtestromingen waarover ik hierboven sprak, wilde ik geen complete schets geven van de huidige situatie van de filosofie; het zou ook moeilijk zijn om er een uniform overzicht van te maken. Ik wil benadrukken dat het erfgoed van de kennis en wijsheid op vele gebieden daadwerkelijk verrijkt is geworden. Men denke slechts aan de logica, de taalfilosofie, de epistemologie, de natuurfilosofie, de antropologie, de diepgaande analyse van de affectieve vormen van kennen, de existentiële benadering van de analyse der vrijheid. Van de andere kant heeft de in het rationalistische zienswijze centraal staande stelling van het immanentie-beginsel sinds de vorige eeuw reacties verwerkt die tot dan toe als vaststaand beschouwde postulaten opnieuw ter discussie stelden. Zo zijn irrationele stromingen ontstaan, terwijl tegelijk de kritiek duidelijk maakte dat er geen grond was voor de noodzaak dat het verstand zijn kracht volkomen aan zichzelf zou ontnemen.

Sommige denkers hebben onze tijd als het 'postmoderne tijdvak' gekarakteriseerd. Met deze term, die vaak in onderling zeer uiteenlopende samenhangen wordt gebruikt, wordt het opkomen aangeduid van een reeks nieuwe factoren die door hun wijde verspreiding en invloed in staat zijn gebleken belangrijke en duurzame verande-

ringen teweeg te brengen. Zo werd deze term eerst gebruikt met betrekking tot esthetische, maatschappelijke of technologische verschijnselen. Vervolgens werd het begrip ook gebruikt op het gebied van de filosofie, maar er blijft een zekere dubbelzinnigheid aan kleven omdat hetgeen met 'post-modern' wordt aangeduid soms positief en soms negatief beoordeeld wordt, en ook omdat er geen overeenstemming is over de gevoelige vraag hoe de verschillende periodes in de geschiedenis moeten worden afgebakend. Maar één ding is zeker: de gedachtstromingen die zich op postmoderniteit beroepen verdienen de nodige aandacht. Immers, volgens sommigen van hen zou de tijd der zekerheden voorgoed voorbij zijn, de mens zou voortaan moeten leren leven in een totaal van alle zin verstoken perspectief waarin alles voorlopig en vluchtig van aard is. In hun afbrekende kritiek op iedere zekerheid gaan veel schrijvers voorbij aan de nodige onderscheidingen en vechten ook de geloofszekerheden aan.

Dit nihilisme vindt in zekere zin zijn rechtvaardiging in de verschrikkelijke ervaringen met het kwaad waardoor onze tijd gekenmerkt is. Tegenover deze tragische ervaringen heeft het rationalistisch optimisme, dat de rede als bron van geluk en vrijheid zegevierend in de geschiedenis zag oprukken, geen stand kunnen houden; en een van de ernstigste gevaren die deze eeuwende bedreigen, is de bekoring van de wanhoop.

Toch blijft staan dat een zekere positivistische mentaliteit nog steeds de illusie in stand houdt dat de mens, dankzij de wetenschappelijke en technologische verworvenheden als een soort halfgod er zonder steun van buiten in kan slagen zijn lot volkomen in eigen handen te nemen.

106. In dezelfde zin gaf ik in mijn eerste encycliek commentaar op wat in het Johannesevangelie staat: "U zult de waarheid leren kennen en de waarheid zal u vrijmaken" (Joh 8,32): Deze woorden houden tegelijk een fundamentele eis en een waarschuwing in: de verplichting tot oprechtheid tegenover de waarheid als voorwaarde voor een waarachtige vrijheid; en de waarschuwing om alle schijn-vrijheid, alle oppervlakkige en eenzijdige vrijheid en alle vrijheid die niet tot de hele waarheid over de mens en de wereld doordringt, te vermijden. Ook vandaag, tweeduizend jaar later, is Christus voor ons degene die de mens de vrijheid brengt die steunt op de waarheid, die de mens bevrijdt van wat zijn vrijheid van geest, van hart en geweten beperkt, vermindert of tot in haar wortels teniet doet" (*Redemptor hominis*, 12).

Actuele opgaven voor de theologie

92. De theologie, die als opdracht heeft de openbaring te doen verstaan, heeft in de verschillende tijdperken van de geschiedenis altijd de verschillende elementen van de culturen opgenomen om daarin, aan de hand van een samenhangend systeem van begrippen, door haar bemiddeling de inhoud van het geloof ingang te doen vinden. Ook in onze tijd staat de theologie voor een dubbele opdracht. Enerzijds immers moet ze de haar door Vaticanum II toevertrouwde taak vervullen: vernieuwing van haar methodes om krachtadiger de evangelisatie te dienen. Denken we in dit verband aan hetgeen paus Johannes XXIII zei bij de opening van het Concilie: "Ingaande op de vurige verwachting van allen die de christelijke, katholieke en apostolische godsdienst liefhebben, dient deze leer op ruimere schaal en grondiger bekend te worden, en de mensen dienen er dieper in te worden onderricht en gevormd. Deze zekere en onveranderlijke leer die men trouw dient te volgen, moet verdiept en uiteengezet worden op een wijze die beantwoordt aan hetgeen onze tijd vraagt."¹⁰⁷ Van de andere kant moet de theologie haar ogen richten op de laatste waarheid die haar door de openbaring is toevertrouwd, en ze mag niet bij tussenliggende fases blijven steken. De theoloog moet eraan denken dat "zijn arbeid in overeenstemming is met de eigen dynamiek van het geloof", en dat "het object van de theologie de Waarheid is, namelijk de levende God en zijn in Jezus Christus geopenbaard heilsplan".¹⁰⁸ Deze opdracht geldt op de eerste plaats voor de theologie, maar tegelijk is ook de filosofie erbij betrokken. Opdat de waarheid weer erkend en verwoord wordt, vraagt de grote hoeveelheid vraagstukken die zich in onze tijd voordoen, om een gezamenlijke aanpak, ook al gebeurt deze met verschillende

methodes. De Waarheid, die Christus is, legt zich op als een alles omvattend gezag dat zowel de theologie als de filosofie leidt, stimuleert en doet bloeien (vgl. Ef 4,15).

Wanneer men denkt dat het mogelijk is een algemeen geldende waarheid te kennen, is dat absoluut niet een bron van onverdraagzaamheid; integendeel, het is de noodzakelijke voorwaarde voor een oprechte en waarachtige dialoog onder mensen. Het is de absolute voorwaarde om de verdeeldheden te kunnen overwinnen en samen de weg te kunnen gaan die leidt tot de volle waarheid langs paden die alleen de Geest van de verrezen Heer kent.¹⁰⁹ In het kader van de taken waarvoor op het ogenblik de theologie gesteld is, wil ik nu aangeven hoe de noodzakelijke eenheid in deze tijd in concreto eruit ziet.

93. De voornaamste doelstelling van de theologie is *inzicht te bieden in de openbaring en de inhoud van het geloof*. Maar werkelijk centraal staat in haar arbeid de beschouwing van het mysterie zelf van de Drie-ene God. Men heeft tot dit mysterie slechts toegang door het geheim te beschouwen van de Menswording van de Zoon van God: Hij is mens geworden en vervolgens zijn lijden en dood tegemoet gegaan, hetgeen zou voeren tot zijn luisterrijke verrijzenis en verheffing aan de rechterhand van de Vader; van daaruit zal Hij de Geest der waarheid zenden om zijn kerk te vestigen en te bezielen. In dit perspectief blijkt het de eerste taak van de theologie te zijn de *kenosis* van God te verstaan, een waar en groot mysterie voor de menselijke geest, die het niet mogelijk acht vol te houden dat lijden en dood uitdrukking zouden kunnen zijn van de liefde die zich weg-schenkt zonder daarvoor iets terug te verlangen. Zo gezien is op de allereerste plaats een aandachtige analyse van de teksten dringend geboden: ten eerste de teksten uit

107. Openings-toespraak tot het Tweede Vaticaans Concilie (11 oktober 1962).

108. *Donum veritatis*, 7-8.

109. In mijn commentaar op Johannes 16,12-13 heb ik in de Encycliek *Dominum et vivificantem* (6) geschreven: "Jezus houdt de Helper, de Geest der waarheid, voor als degene die 'zal leren' en 'in herinnering brengen', die 'getuigenis zal afleggen' over Hem; nu zegt Hij: 'Hij zal u tot de volle waarheid brengen'. Dit 'tot volle waarheid brengen', in samenhang met datgene wat de apostelen 'nu niet kunnen verdragen' houdt noodzakelijkerwijze verband met de *ontleding van Christus* door het lijden en de dood aan het kruis die nabij waren toen Hij deze woorden uitsprak. Maar vervolgens wordt het duidelijk dat dit 'tot volle waarheid brengen', behalve met het *scandalum crucis* (ergernis van het kruis), ook verband houdt met alles wat Christus 'gedaan en geleerd heeft' (Hnd 1,1). Want heel het *mysterium Christi* eist het geloof dat de mens op de juiste wijze binnenleidt in de werkelijkheid van het openbaringsmysterie.

Vervolg noten op blz. 58

Het 'tot de volle waarheid brengen' wordt dus werkelijkheid in en door het geloof. Dit is het werk van de Geest der waarheid en de vrucht van zijn werking in de mens. De heilige Geest moet hier de voornaamste gids voor de mens zijn, het licht voor de menselijke geest."

110. Vgl. *Dei verbum*, 13.

111. Vgl. Pauselijke Bijbelcommissie, Instructie over de historische waarheid van de evangelies (21 april 1964): AAS 56 (1964), 713.

112. *Humani generis*, 16: "Evident is ook dat de kerk zich niet kan laten binden door het eerste het beste ephemere wijsgerige stelsel: maar hetgeen eenstemmig door de katholieke geleerden in de loop van verschillende eeuwen is opgebouwd om tot enig inzicht in het dogma te komen, kan voorzeker niet op zulk een wankel fundament steunen. Het steunt immers op beginselen en begrippen die aan de waarachtige kennis van de waarheid zijn ontleend; en bij het afleiden van deze waarheden werd de menselijke geest door de door God geopenbaarde waarheid, als door een heldere ster voorgelicht.

Vervolg noten op blz. 59

de heilige Schrift, en vervolgens die welke de levende traditie van de kerk weergeven. Dienaangaande doen zich tegenwoordig een aantal, slechts gedeeltelijk nieuwe, problemen voor, die alleen maar met behulp van de filosofie bevredigend kunnen worden opgelost.

94. Een eerste problematiek betreft de relatie tussen het aangeduide en de waarheid. Zoals iedere andere tekst dragen de door de theoloog geïnterpreteerde bronnen allereerst een aanduiding over die begrepen en uiteengezet moet worden. Hetgeen wordt aangeduid wil de waarheid over God zijn, die door God zelf door middel van de gewijde tekst wordt medegedeeld. Het spreken van God, die zijn waarheid mededeelt met de bij de logica van de Menswording passende bewonderenswaardige 'neerdaling', wordt zo in mensentaal verwoord.¹¹⁰ Wanneer de theologie de bronnen van de openbaring interpreteert, moet zij zich dus afvragen welke diepe en authentieke waarheid de teksten binnen de beperkingen van de taal willen meedelen.

De waarheid van de teksten uit de bijbel, met name uit de evangelies, is zeker niet beperkt tot het relaas van zuiver historische gebeurtenissen of het meedelen van neutrale feiten, zoals het historicistisch positivisme beweert.¹¹¹ Integendeel, deze teksten verhalen gebeurtenissen waarvan de waarheid boven het simpele historische feit uitgaat, en die gelegen is in de betekenis van deze gebeurtenissen *in* en *voor* de heilsgeschiedenis. Deze waarheid wordt volledig aan het licht gebracht in het door de eeuwen heen lezen en duiden van de kerk, waarbij zij de oorspronkelijke betekenis ervan onveranderlijk bewaart. Het is daarom dringend noodzakelijk dat ook van filosofisch standpunt de relatie bestudeerd wordt tussen het feit en de betekenis daarvan, een relatie die de specifieke zin van de geschiedenis uit-

maakt.

95. Het Woord van God is niet voor één enkel volk of tijdvak bestemd. Zo ook, mochten dogmatische uitspraken soms een zekere afhankelijkheid vertonen van de cultuur van de tijd waarin ze werden aangenomen, toch formuleren ze een vaste en definitieve waarheid. De vraag rijst dan hoe het absolute en universele karakter van de waarheid te verenigen valt met de onvermijdelijk door historie en cultuur bepaalde aard van de formules waarmee ze verwoord wordt. Zoals ik in het voorgaande al zei, zijn de stellingen van het historicisme niet te verdedigen. Maar door gebruik te maken van een hermeneutiek die openstaat voor de eisen van de metafysica, kan men aantonen hoe, uitgaande van de historische en contingente omstandigheden waaronder de teksten geschreven werden, de overgang plaats heeft naar de waarheid die ze verwoorden, een waarheid die boven die afhankelijke factoren uitgaat.

Met zijn historisch bepaalde en plaatsgebonden taal kan de mens waarheden onder woorden brengen die het spraakgebeuren overstijgen. De waarheid kan immers nooit gebonden zijn aan tijd en cultuur; ze wordt bekend in de geschiedenis, maar overstijgt haar.

96. Deze beschouwing laat ons de oplossing vermoeden voor een ander probleem, het probleem namelijk van de duurzame geldigheid van de in de concilie-uitspraken gebruikte begrippentaal. Mijn vereerde voorganger Pius XII had deze kwestie reeds aangesneden in zijn encycliek *Humani generis*.¹¹²

Het is geen makkelijk onderwerp om over na te denken, omdat men serieus rekening moet houden met de betekenis die woorden krijgen in de verschillende culturen en tijden. De geschiedenis van het den-

ken toont in ieder geval aan dat, door de ontwikkeling en verscheidenheid van de culturen heen, bepaalde basisbegrippen hun algemene kenwaarde en dus ook de waarheid van de stellingen die ze uitdrukken, behouden.¹¹³ Ware dit niet het geval, dan zouden filosofie en natuurwetenschappen niet met elkaar kunnen communiceren, en zouden ze geen toegang kunnen krijgen tot culturen die verschillen van die waarin ze bedacht en ontwikkeld werden. Het hermeneutisch probleem is dus aanwezig, maar kan worden opgelost. Anderzijds sluit de werkelijkheidswaarde van talrijke begrippen niet uit dat de betekenis ervan vaak onvolkomen is. Op dit terrein zou de filosofische bespiegeling goede diensten kunnen bewijzen. Het is dus te wensen dat de filosofie er zich bijzonder op zou toeleggen dieper in te gaan op de relatie tussen de taal van de begrippen en de waarheid, en dat ze wegen zou aangeven om deze relatie op juiste wijze te verstaan.

97. De interpretatie van de bronnen is een belangrijke functie van de theologie; maar vervolgens is voor haar *het verstaan van de geopenbaarde waarheid* of de nadere uitwerking van de *intellectus fidei* een van de meest gevoelige en veeleisende opdrachten. Zoals reeds werd opgemerkt veronderstelt de *intellectus fidei* de bijdrage van een filosofie van het 'zijn', waardoor eerst en vooral de *dogmatische theologie* in staat wordt gesteld haar functie volledig te vervullen. Het dogmatisch pragmatisme uit het begin van deze eeuw, dat de geloofswaarheden puur als gedragsregels beschouwde, is reeds weerlegd en afgewezen.¹¹⁴ Desondanks bestaat nog steeds de bekoring om deze waarheden puur functioneel te verstaan. Zou dat het geval zijn, dan zou dat leiden tot een wijze van benaderen die ongeschikt is, tekort schiet, en de noodzakelijke speculatieve kracht mist. Een christologie bij-

voorbeeld, die eenzijdig 'van onder op', zoals men dat tegenwoordig zegt, te werk zou gaan, of een ecclesiologie die puur naar het model van de burgermaatschappij zou zijn opgebouwd, zouden moeilijk kunnen ontkomen aan een dergelijke beperkte opvatting.

Als de *intellectus fidei* heel de rijkdom van de theologische traditie in zich wil opnemen, moet hij zich bedienen van de filosofie van het 'zijn', die op haar beurt het probleem van het 'zijn' moet weten te herkennen overeenkomstig de eisen en inzichten van de gehele, ook meest moderne, filosofische traditie, zonder daarbij te vervallen in de steriele herhaling van achterhaalde schema's. In het kader van de christelijke metafysische traditie is de filosofie van het 'zijn' een dynamische filosofie, die de werkelijkheid benadert in haar ontologische, causale en communicatieve structuren. Ze is sterk en duurzaam omdat ze berust op de act zelf van het 'zijn', die een volle en alomvattende toegang verleent tot de gehele werkelijkheid. Daarbij gaat ze over alle beperkingen heen tot ze Hem bereikt die alles tot voltooiing brengt.¹¹⁵ In de theologie, die haar beginselen ontleent aan de openbaring als nieuwe bron van kennis, wordt dit perspectief bevestigd krachtens de nauwe relatie tussen geloof en metafysische rationaliteit.

98. Soortgelijke overwegingen zijn ook van toepassing op de *moraaltheologie*. Het is dringend nodig dat de filosofie weer haar plaats krijgt daar waar het inzicht in het geloof betrokken is op het handelen van de gelovigen. Geconfronteerd met de hedendaagse uitdagingen op maatschappelijk, economisch, politiek en wetenschappelijk gebied weet het moreel geweten van de mens zijn richting niet te vinden. In de encycliek *Veritatis splendor* schreef ik dat veel problemen van de huidige wereld het

Om welke reden het ook niet verwonderlijk is dat enige dezer begrippen door de oecumenische Concilies niet alleen zijn gebruikt, maar ook gesanctioneerd, zodat het totaal ongeoorloofd is er van af te wijken"; vgl. Internationale Theologische Commissie, *Interpretationis problema*, Ench. Vat. 11, 2717-2811.

113. Congregatie voor de Geloofsleer, Verklaring over de katholieke leer met betrekking tot de kerk, *Mysterium Ecclesiae* (24 juni 1973), 5: AAS 65 (1973), 403. "Wat de betekenis van de dogmatische formuleringen betreft, deze blijft altijd waar en aan zichzelf gelijk in de kerk, zelfs wanneer ze nader verhelderd en meer volledig begrepen wordt. De gelovigen moeten zich dus hoeden voor de opvatting, allereerst, als zouden de dogmatische formuleringen, (of een of andere categorie daarvan) de waarheid niet kunnen aanduiden op een vaststaande wijze, maar alleen aan veranderingen onderhevige benaderingen daarvan zouden aangeven, die haar vervormen en aantasten."

Vervolg noten op blz. 60

gevolg zijn van een “crisis omtrent de waarheid ... Wanneer de idee van een universele, door de menselijke rede te kennen waarheid omtrent het goede verloren is gegaan, dan is het onvermijdelijk dat ook de opvatting over het geweten is veranderd: dit wordt niet meer gezien in zijn oorspronkelijke werkelijkheid, dat wil zeggen als een daad van het verstand van de persoon, waaraan het toekomt de universele kennis van het goede in een bepaalde situatie toe te passen en zo een oordeel tot uitdrukking te brengen over het juiste, hier en nu te kiezen gedrag; men is geneigd het geweten van het individu het voorrecht toe te kennen, autonoom de criteria inzake goed en kwaad vast te stellen en dientengevolge te handelen. Een dergelijke visie komt geheel overeen met een individualistische ethiek, volgens welke ieder zich geconfronteerd ziet met *zijn* waarheid, die verschilt van de waarheid van de ander.”¹¹⁶

In de hele encycliek heb ik duidelijk gewezen op de fundamentele rol van de waarheid op het gebied van de moraal. Met betrekking tot de meest dringende morele vraagstukken vraagt deze waarheid dat de moraaltheologie zich diepgaand bezint en duidelijk weet te maken dat zij geworteld staat in het Woord van God. Om deze opdracht te vervullen moet de moraaltheologie zich bedienen van een filosofische ethica die zich bezighoudt met de waarheid van het goede, een ethica dus die subjectivistisch noch utilitaristisch is. De ethica waarnaar men uitziet, impliceert en veronderstelt een filosofische antropologie en een metafysica van het goede. Wanneer de moraaltheologie zich laat leiden door deze organisch samenhangende visie, die noodzakelijk verbonden is met christelijke heiligheid en beoefening van de menselijke en bovennatuurlijke deugden, zal ze op meer geëigende en doeltreffender wijze de verschillende vraagstukken kunnen behande-

len die onder haar competentie vallen, zoals vrede, sociale gerechtigheid, gezin, verdediging van het leven en het milieu.

99. De theologische arbeid in de kerk staat op de eerste plaats in dienst van de geloofsverkondiging en de catechese.¹¹⁷ De verkondiging of kerygma is een oproep tot bekeering, door de waarheid van Christus voor te houden welke in zijn Paasmysterie haar hoogtepunt bereikt: want alleen in Christus is het mogelijk de waarheid die redt in haar volle omvang te kennen (vgl. Hnd 4,12; 1Tim 2,4-6).

In samenhang hiermee is het goed te begrijpen, waarom niet alleen de theologie maar ook de *catechese* genoemd moet worden; de catechese heeft immers filosofische implicaties waarop in het licht van het geloof dieper moet worden ingegaan. Het onderricht dat in de catechese gegeven wordt, heeft een vormende betekenis voor de persoon. De catechese, die ook taaloverdracht is, moet de leer van de kerk onverkort¹¹⁸ aanbieden, en laten zien welke relaties er zijn tussen deze leer en het leven van de gelovigen.¹¹⁹ Het resultaat is een uniek verband tussen leer en leven, die op andere wijze niet te verwezenlijken zou zijn. Want wat in de catechese wordt overgedragen is niet een reeks notionele waarheden, maar het mysterie van de levende God.¹²⁰

Filosofische overpeinzing kan veel bijdragen tot helderder inzicht in de relaties tussen waarheid en leven, tussen gebeuren en leerstellige waarheid, en vooral tussen transcendentie waarheid en voor mensen verstaanbaar taalgebruik.¹²¹ De uitwisseling tussen de theologische disciplines en de door de verschillende filosofische stromingen behaalde resultaten kan werkelijk vruchtbaar blijken voor de overdracht en het dieper verstaan van het geloof.

114. Vgl. Congregatie van het Heilig Officie, Decreet *Lamentabili* (3 juli 1907), 26; AAS 40 (1907), 473.

115. Vgl. Johannes Paulus II, Toespraak tot het pauselijk Atheneum Angelicum (17 november 1979), 6; *Insegnamenti*, II, 2 (1979), 1183-1185.

116. *Veritatis splendor*, 32.

117. Vgl. Johannes Paulus II, Apostolische exhortatie *Catechesi tradendae* (16 oktober 1979), 30; vgl. *Donum veritatis*, 7.

118. Vgl. *Catechesi tradendae*, 30.

119. Vgl. *a.w.*, 22.

120. Vgl. *a.w.*, 7.

121. Vgl. *a.w.*, 59.

Conclusie

100. Meer dan honderd jaar na de publicatie van de encycliek *Aeterni Patris* van Leo XIII, waarnaar ik meerdere malen heb verwezen in deze bladzijden, heb ik het nuttig geoordeeld om opnieuw en meer systematisch de relaties uiteen te zetten tussen geloof en filosofie. Vanzelfsprekend is het filosofisch denken van groot belang bij de ontwikkeling van de culturen en de beïnvloeding van het persoonlijk en maatschappelijk gedrag. Zonder dat het steeds uitdrukkelijk wordt erkend, heeft de filosofie ook een sterke invloed op de theologie en haar verschillende disciplines. Om al deze redenen heb ik het goed en noodzakelijk geacht de betekenis te benadrukken van de filosofie voor het verstaan van het geloof, en ook te wijzen op de beperkingen waarop ze stuit, als ze aan de waarheden van de openbaring voorbijgaat of die afwijst. De kerk blijft er diep van overtuigd dat geloof en rede "elkaar tot steun zijn"¹²², waarbij ze op elkaar een zuiverende invloed uitoefenen of elkaar stimuleren om voort te gaan tot diepergaand onderzoek.

101. Kijkend naar de geschiedenis van het denken, met name in het Westen, ziet men duidelijk hoeveel de mensheid voor haar vooruitgang te danken heeft aan de ontmoeting tussen filosofie en theologie en aan de onderlinge uitwisseling van hun resultaten. Begiftigd met een openheid en speciale eigenschappen waaraan ze als wetenschap van het geloof haar bestaansrecht ontleent, heeft de theologie de rede er ongetwijfeld toe gebracht om open te blijven staan voor de radicale nieuwheid die de openbaring van God in zich bezit. En dat is de filosofie zeer zeker ten goede gekomen; deze heeft zo nieuwe perspectieven voor nog niet ontdekte betekenissen zien oplichten waarop de rede dieper dient in te gaan.

In het licht van deze constatering, en juist zoals ik de theologie gewezen heb op haar plicht om haar authentieke relatie met de filosofie te hernemen, meen ik te moeten benadrukken dat het voor de filosofie goed is, omwille van het welzijn en de vooruitgang van het denken haar relatie te herstellen met de theologie. In de theologie zal de filosofie geen individuele vorm van denken vinden die, hoe rijk en diepzinnig ook, altijd de voor het denken van een individu kenmerkende beperkingen met zich mee zal brengen, maar de rijkdommen van een gemeenschappelijk nadenken. Bij haar zoeken naar de waarheid wordt de theologie immers vanuit haar wezen ondersteund door haar *kerkelijk* karakter¹²³ en door de traditie van het volk van God met zijn veelheid aan kennis en culturen in de eenheid van het geloof.

102. Door zo het belang en de ware dimensies van het filosofisch denken te benadrukken bevordert de kerk de verdediging van de menselijke waardigheid zowel als de verkondiging van de boodschap van het evangelie. Want er is in onze tijd geen voorbereiding op deze opdrachten die meer dringend noodzakelijk is dan deze: de mensen te brengen tot de ontdekking van hun vermogen om de waarheid te kennen¹²⁴ en van hun verlangen naar een uiteindelijke en beslissende zin van het bestaan. In het licht van deze diepe, door God in de menselijke natuur neergelegde behoeften wordt de menselijke en humaniserende betekenis van Gods Woord nog duidelijker. Door bemiddeling van een filosofie die tot echte wijsheid is geworden, zal de moderne mens tot het inzicht kunnen komen dat hij des waarachtiger mens zal zijn naarmate hij zich in vertrouwen op het evangelie openstelt voor Christus.

103. Bovendien is de filosofie als het ware

122. *Dei Filius*, IV.

123. *Redemptor hominis*, 19: "Niemand mag van de theologie een uiteenzetting van zijn persoonlijke ideeën maken. Iedere theoloog moet bewust in nauwe vereniging blijven met de zending om de waarheid te verkondigen waar de kerk verantwoordelijk voor is."

124. Vgl. Tweede Vaticaans Concilie, Verklaring over de godsdienstvrijheid, *Dignitatis humanae*, 1-3.

de spiegel waarin de cultuur van de volkeren weerkaatst wordt. Een filosofie die zich onder invloed van de eisen der theologie ontwikkelt in overeenstemming met het geloof, maakt deel uit van de “evangelisatie der cultuur”, die door Paulus VI tot een van de belangrijkste doelstellingen van de evangelisatie is verklaard.¹²⁵ Onvermoeibaar verkondig ik de noodzaak van een *nieuwe evangelisatie*, en ik roep de filosofen op diep in te gaan op de dimensies van het ware, goede en schone waartoe het Woord van God toegang verleent. Dit is temeer noodzakelijk, gezien de uitdagingen waarvoor wij in het komende millennium waarschijnlijk zullen komen te staan, en die met name betrekking hebben op gebieden en culturen met een oude christelijke traditie. Zich daarop toeleggen zal ook beschouwd moeten worden als een wezenlijke en originele bijdrage op de weg van de nieuwe evangelisatie.

104. Vaak is het filosofisch denken het enige terrein van onderling verstaan en dialoog met hen die ons geloof niet delen. De moderne filosofische beweging vraagt dat gelovige filosofen met een vastberaden en deskundige inzet open oog zullen weten te hebben voor de verwachtingen van dit historisch moment, voor de openingen die het biedt, voor de vragen die er leven. Wanneer de christelijke filosoof in het licht van de rede en volgens haar regels argumenteert, daarbij steeds geleid door het dieper inzicht dat het Woord van God hem schenkt, kan hij een betoog opbouwen dat als verstaanbaar en verstandig zal voorkomen zelfs aan hen die nog niet de volle, door de openbaring getoonde waarheid begrijpen. Dit terrein van onderling verstaan en dialoog is tegenwoordig temeer van belang omdat de dringendste vraagstukken waarvoor de mensheid zich gesteld ziet – men denke aan de problemen met betrekking tot het milieu,

de vrede, of het samenleven van verschillende rassen en culturen – opgelost kunnen worden door een openhartige en eerlijke samenwerking van de christenen met de gelovigen uit andere religies en met mensen aan wie de vernieuwing van de mensheid ter harte gaat, zonder dat ze een gemeenschappelijke religieuze overtuiging delen. Het Tweede Vaticaans Concilie zegt: “Het verlangen naar een dergelijk gesprek, dat alleen geleid wordt door de liefde voor de waarheid, met behoud natuurlijk van de passende prudentie, sluit van onze kant niemand uit, noch hen die de hoge menselijke waarden cultiveren, maar hun Schepper nog niet erkennen, noch hen die zich tegen de kerk verzetten en haar op verschillende wijzen vervolgen.”¹²⁶ Een filosofie waarin zich iets weerspiegelt van de waarheid van Christus, enig en definitief antwoord op de problemen van de mensen¹²⁷, zal een krachtige steun zijn voor die echte en tegelijk wereldwijde ethica waaraan de mensheid nu behoefte heeft.

105. Tot besluit van deze encycliek wil ik mij nogmaals vooral tot de *theologen* richten, opdat zij bijzondere aandacht schenken aan de filosofische implicaties van het Woord van God, en in hun werk duidelijk alle speculatieve en praktische aspecten belichten van de theologische wetenschap. Ik wil hun dank zeggen voor hun dienst aan de kerk. De nauwe band tussen de theologische wijsheid en het filosofisch weten is een van de meest originele schatten van de christelijke traditie om dieper in te gaan op de geopenbaarde waarheid. Daarom spoor ik de theologen aan, weer naar best vermogen hun aandacht te wijden aan de metafysische dimensie van de waarheid en deze dimensie tot haar recht te doen komen, om zo een kritische en veeleisende dialoog aan te gaan met het moderne filosofische denken en met de gehele, al dan niet met het

125. Vgl. *Evangelii nuntiandi*, 20.

126. *Gaudium et spes*, 92.

127. Vgl. *a.w.*, 10.

Woord van God overeenstemmende filosofische traditie. Laten ze zich steeds de woorden herinneren van een groot leermeester in het denken en de spiritualiteit, Bonaventura, die de lezer inleidde in zijn *Itinerarium mentis in Deum* met het verzoek “de ontoreikendheid te erkennen van studeren zonder boetvaardigheid, van bespiegelen zonder vroomheid, van zoeken zonder aangegrepen te worden door bewondering, van bedachtzaamheid zonder in verrukking te geraken, van bezig zijn zonder godsdienstzin, van wetenschap zonder liefde, van inzicht zonder nederigheid, van studie die los staat van de goddelijke genade, van bezinning buiten de door God geïnspireerde wijsheid om”.¹²⁸

Ik denk ook aan hen die *belast zijn met de academische en pastorale vorming van de priesters*: laten zij bijzondere aandacht besteden aan de wijsgerige vorming van hen die het evangelie zullen moeten verkondigen aan de mensen van onze tijd, en meer nog van hen die zich zullen wijden aan theologisch onderricht en onderzoek. Zij moeten hun werk trachten te verrichten overeenkomstig de voorschriften van het Tweede Vaticaans Concilie¹²⁹ en de daarop volgende beschikkingen, welke duidelijk spreken over de dringende plicht voor allen, bij te dragen tot een waarachtige en grondige overdracht van de geloofswaarheden. Men beseffe goed welk een zware verantwoordelijkheid het is, te zorgen voor een passende opleiding van het lerarencorps waaraan het onderwijs in de filosofie op seminaries en kerkelijk faculteiten zal worden toevertrouwd.¹³⁰ Deze opleiding veronderstelt natuurlijk een behoorlijke wetenschappelijke vorming; ze moet systematisch de grote erfschat van de christelijke traditie behandelen, en ze moet geschieden met het voor de huidige noden van de kerk en de wereld vereiste inzicht.

106. Ik richt mij ook tot de *filosofen* en tot hen *die onderricht geven in de filosofie*: mogen zij in het spoor van een vaste en waardevolle filosofische traditie de moed hebben tot het terugwinnen van de echte wijsheid en waarheid, metafysische waarheid inbegrepen, van het filosofisch denken. Zij dienen zich open te stellen voor de eisen die voortvloeien uit het Woord van God, en de kracht te hebben om in functie van die eisen vorm te geven aan hun denken en redeneren. Laten ze altijd streven naar de waarheid, en oog hebben voor het goede dat de waarheid bevat. Zo zullen ze de authentieke ethica kunnen formuleren die de mensheid, met name in deze jaren, nodig heeft. De kerk volgt het werk van de filosofen met belangstelling en waardering; daarom mogen zij ervan overtuigd zijn dat zij de gewettigde autonomie van hun wetenschap respecteert. Ik wil in het bijzonder de gelovigen die op het gebied van de filosofie werkzaam zijn, aansporen om de verschillende terreinen van menselijke activiteiten te doorlichten door gebruik te maken van een rede die scherpzinniger en zekerder zal zijn in de mate dat ze door het geloof ondersteund wordt.

Tenslotte moet ik ook een woord richten tot de *natuurwetenschappers*, die door hun onderzoek ons een groeiende kennis bieden van het gehele universum en van zijn ongelofelijk rijke verscheidenheid aan bezielde en onbezielde bestanddelen met hun ingewikkelde atomaire en moleculaire structuren. Op de met name in deze eeuw afgelegde weg hebben zij resultaten bereikt waarvan wij blijvend onder de indruk zijn. Wanneer ik mijn bewondering en bemoediging uitspreek voor deze moedige pioniers van het wetenschappelijk onderzoek, aan wie de mensheid zoveel voor haar huidige ontwikkeling te danken heeft, voel ik me tegelijk verplicht hen aan te sporen om door te gaan met hun moeizame arbeid, maar daarbij het

128. Bonaventura, *Prologus*, 4: Opera omnia, Florence 1891, deel V, 296.

129. Vgl. *Optatam totius*, 15.

130. Vgl. *Sapientia christiana* (15 april 1979), art. 67-68: AAS 71 (1979), 491-492.

wijsheids-perspectief nooit uit het oog te verliezen, waarin de wetenschappelijke en technologische verworvenheden een verbintenis aangaan met de ethische en filosofische waarden die het specifiek en wezenlijk kenmerk zijn van de menselijke persoon. De wetenschapper beseft terdege dat “het zoeken naar de waarheid, ook wanneer deze betrekking heeft op de eindige werkelijkheid van de wereld of de mens, altijd verwijst naar iets dat het directe studieonderwerp te boven gaat, naar vragen die toegang geven tot het Mysterie”.¹³¹

107. Aan *iedereen* vraag ik het diepste wezen van de mens te beschouwen die Christus door het mysterie van zijn liefde gered heeft, en te zien naar zijn voortdurend zoeken naar waarheid en zingeving. Verschillende filosofische systemen hebben de mens in de waan gebracht dat hij heer en meester zou zijn over zichzelf, dat hij autonoom, en alleen vertrouwend op zichzelf en eigen krachten, over zijn lot en toekomst zou kunnen beschikken. Daarin kan de grootheid van de mens nooit gelegen zijn. Hij kan zich alleen dan geheel verwelijken, als hij besluit binnen te gaan in de waarheid, zijn woning te bouwen in de schaduw van de Wijsheid, en daar zijn intrek in te nemen. Zijn vrijheid en roeping om God als zijn hoogste zelfverwerkelijking te kennen en lief te hebben, zal hij alleen in dit perspectief van de waarheid volledig kunnen ontplooiën.

108. Tenslotte keer ik mij tot haar die in het gebed van de kerk wordt aangeroepen als *Troon der wijsheid*. Haar leven is een echte parabel die de door mij uiteengezette gedachtegang kan illustreren. Men kan immers een grote overeenkomst bespeuren tussen de roeping van de heilige Maagd en die van de ware filosofie. Zoals de Maagd geroepen werd zich geheel als mens en

vrouw aan te bieden opdat het Woord van God mens en één van ons kon worden, zo heeft de filosofie de roeping om haar rationeel en kritisch werk uit te oefenen opdat de theologie vruchtbaar en daadwerkelijk inzicht zou geven in het geloof. En zoals Maria bij haar instemming met de boodschap van Gabriël niets van haar menszijn en ware vrijheid verloor, zo verliest de filosofie bij de uitnodiging die haar vanuit de waarheid van het evangelie toekomt, niets van haar autonomie, maar ziet ze zich in heel haar onderzoek gebracht tot haar hoogste voltooiing. Dat is een waarheid die de monniken uit de christelijke oudheid goed hadden begrepen, toen zij Maria noemden “de geestelijke tafel van het geloof”.¹³² In haar zagen zij het heldere beeld van de ware filosofie, en zij hadden de overtuiging dat ze moesten *philosophari in Maria*.

Moge de Troon der wijsheid een veilig toevluchtsoord zijn voor allen die hun leven wijden aan het zoeken naar de wijsheid. Moge hun weg naar de wijsheid, het zekere en uiteindelijke doel van alle werkelijk weten, van alle hinderpalen vrij zijn, dankzij haar die door de Wijsheid het leven te schenken en in haar hart te bewaren, voor goed de gehele mensheid daaraan deelachtig heeft gemaakt.

Vanuit Rome, bij Sint Petrus, 14 september 1998, feest van Kruisverheffing, in het twintigste jaar van mijn pontificaat.

JOHANNES PAULUS II

Vertaling F. van Voorst tot Voorst s.j.

131. Johannes Paulus II, Toespraak op de universiteit van Krakau bij het 600-jarig bestaan van de Alma Mater Jagellonica (8 juni 1997), 4: *L'Osservatore Romano*, 9-10 juni 1997, 12.

132. “Hè noerà tes pisteos tràpeza”: Pseudo-Epiphanius, *Homelie ter ere van Maria, de heilige moeder van God*: PG 43, 493.